

Föreningen för Västgötalitteratur

Meddelande

År 2025

NR 1

2025-02-10

Lag och rätt

Lag- och rättstänkandet är väl förmodligen lika gammalt som människan. Där människor lever tillsammans är det nödvändigt med regler och då även med straff om brott sker mot regelverket. Inget samhälle kan klara sig utan ett rättssystem.

En av världens äldsta lagar är Hammurabis lag från 1700-talet f.Kr. i Babylonien (nuvarande Irak). Den är mest känd för principen ”öga för öga” som innebär att en brottsling som straff ska få samma skada som han orsakat någon annan. Liknande lagstiftning finns i den mosaiska lagen i Gamla testamentet som tydligt lär oss innebörden av *Du skall* och *Du skall inte*. Mose lag påverkade också vår lagstiftning. Den första tryckta lagstiftningen tillkom 1608 med tillägg från den mosaiska rätten.

En annan rättsordning var den Romerska rätten. Denna har ansetts som det högst stående rättssystemet i historien. Viktiga delar i denna används än i dag i vårt land

Kyrkan hade den kanoniska rätten som utvecklades redan på

3-400-talet. Denna är fortfarande levande inom den romersk-katolska kyrkan.

Vi vet väldigt lite om lagarna i Sverige innan de skrevs ner på 1200-talet, men det verkar som att lagmannen skulle ha memorerat lagen och vid behov ”tälja” (berätta) lagen ur minnet.

Den äldsta lagstiftningen i Sverige var landskapslagarna från 1200- och 1300-talen. Varje lag täckte en landsdel – Västgöta-lagen även Dalsland och en del av Värmland, Upplandslagen omfattade även bl. a. Gästrikland. Därför talar man om exempelvis Äldre Västgöta-lagen (ca 1225) och *Upplandslagen* (1296).

Såväl den romerska rättens, den kanoniska rättens och naturrättens påverkan är svaga i de svenska medeltidslagarna. Det fanns en starkare inhemsk muntlig tradition att gå tillbaka på.

Den som vill lära sig om hur Lag och Rätt skipades i Västergötland under 1000 år har nu en rik källa att dricka ur. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 2023-2024* behandlar ingående ämnet. Se vidare anmälan i detta Meddelande.

Föreningen för Västgötlitteratur
Box 325, 532 24 Skara • Tfn 070-74 26 518
Plusgiro 59 24 33-7 • Bankgiro 663-2574
Swish 123 347 5555
Org.nr. 868400-8793
Epost: soask54@gmail.com
www.vastgotalitteratur.nu

Ordförande: Gerd Ljungqvist-Persson, Od. 0705-78 56 34
info@creadiem.se

Vice ordf.: Johnny Hagberg, Skara. 070-550 00 98
jonnyhagberg52@gmail.com

Skr. Annicka Berggren, Söne. 0510-53 10 01
annicka.berggren@icloud.com

Skattmästare: Sven-Olof Ask, Skara. 070-742 65 18
soask54@gmail.com

Anne Andersson, Vårgårda, 070-651 53 53
anne.andersson@telia.com

Peter Johansson, Vänersborg. 070-544 75 39
peter.f.johansson@vgregion.se

Thomas Johansson, Tranemo. 070-531 18 03
tranan@antikvariattranan.se

Niklas Krantz, Floby. 0762-68 30 04
b2_gods@hotmail.com

Gustav Nordh, Hällekis. 0739-87 18 55
gustav.nordh@gmail.com

Christina Ström, Skarstad. 0739-60 92 05
vatteljuset@telia.com

Årsavgift 2025: Enskilda medlemmar 150 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 200 kr.

Meddelandet utkommer i februari, juni, augusti och december. Författare ansvarar för innehållet i egna artiklar. Redaktör och ansv. utgivare: Johnny Hagberg

Vi hälsar följande medlemmar välkomna till föreningen:

Thomas Berglund, Hjo
Dan Boström, Skärholmen
Lennart Ek, Falköping
Åsa Fredén, Saltsjö-Boo
Magnus Frid, Alingsås
Vanja Izacson, Trollhättan
Susanna Lagerberg, Göteborg
Solwig Leijon, Skövde
Annica Rydholm, Hjo
Kristina & Björn Wadensten, Otterbäcken
Katarina Wikström, Töreboda

FLOBY ANTIKVARIAT

Öppet : söndagar 13-19 (hela året)
Tfn 0515 40940, 40773

Lag och rätt i Västergötland!

Nyligen presenterades en ny Västgötabok. Det är Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift som utkommer alltsedan 1869. Oftast vartannat år.

Årets utgåva är en riktig fullträff. Både till innehåll och omfång. Större delen av boken handlar om rättshistoria i landskapet medan en mindre del har aktuellt antikvariskt som tema. Det senare är Västergötlands museums bidrag till bokens innehåll.

Det jag själv fastnat för är den i tabellform gjorda uppräknings av de avrättningar som skett i såväl Skaraborg som Älvsborgs län. I Skaraborg avrättades totalt 245 personer mellan åren 1633 och 1862. Oftast drängar och pigor, men även bönder och en och annan militär. Det är Bernt Blank från Floby som ligger bakom uppgifterna, med idogt letande i arkiven efter grundfakta.

Datum anges, den avrättades namn och yrke, vilket brott vederbörande har begått. Hur han/hon avrättades, var och av vilken bödel. En kvinna från Torsö avrättades för barnamord, men eftersom fadern var bödel, fick man rekquirera avrättningshjälp från Örebro. Antalet barnamord är ofta förekommande, och det var oftast kvinnorna som fick plikta med sina egna liv.

Christer Westerdahl i Götene gör en historisk tillbakablick om avrättningsplatser. Galgbacken i Sil (Götene) är en av dessa, men även om förhållandet mellan själva tingsplatsen och galgbacken. En historiektion kring hur avrättningsplatserna kom till och fungerade i praktiken.

Det finns även ett kapitel om Metta Charlotta Fock, skriven av Dag Ahlenius. Metta Fock bodde i Trävattna och blev beskylld för att ha mördat make och två av sina barn. Hon sattes på fästning, men vägrade erkänna brottet. Senare efterforskningar har visat att det troligen var ett justitiemord. Hon var troligen oskyldig, men avrättades efter 8 år i fängelse. Hennes nådeansökan broderades på ett tygstycke som finns avbildat i den nya boken.

H.C. Andersen skriver i ett kapitel om cellfängelset i Mariestad. Han skrev detta redan vid sitt besök där år 1849. Då var fängelset helt nytt, men den kände danske författarens utlåtande blev: det är en omänsklig inrättning.

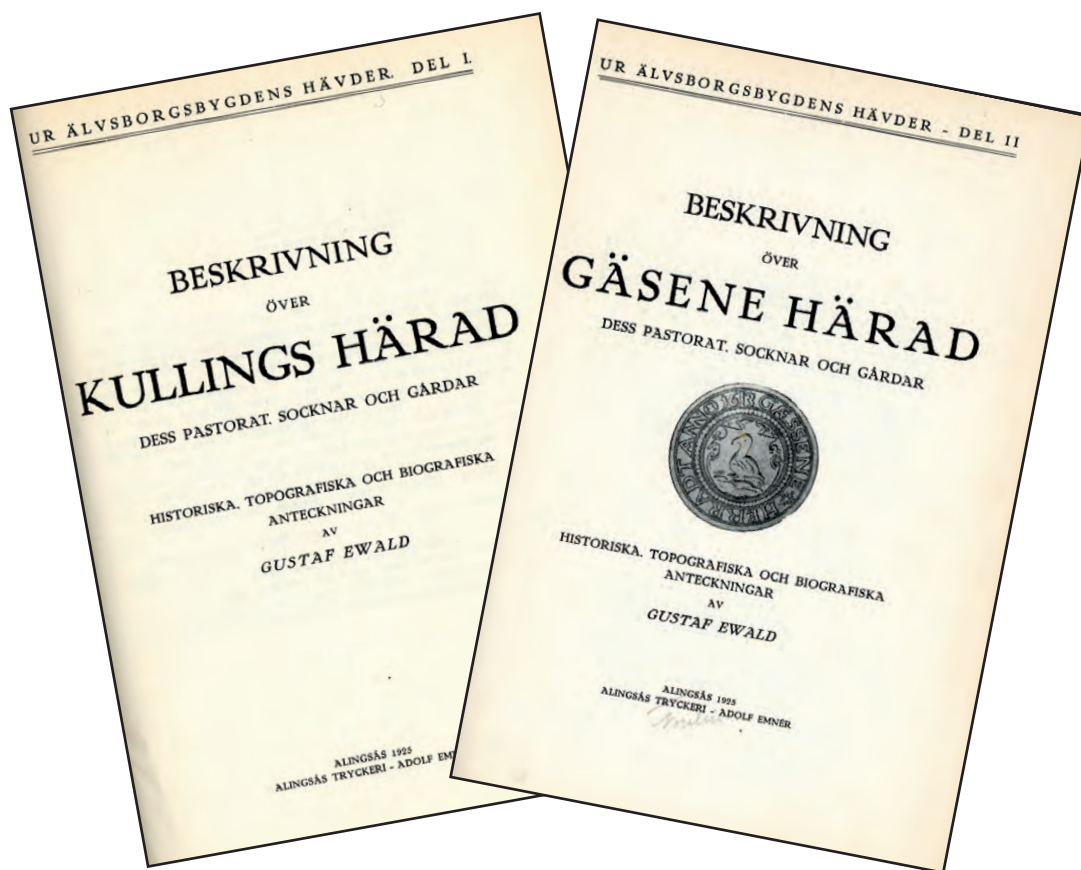
Nu är cellfängelset ett vandrarhem!

Boken omfattar över 20 artiklar av olika författare, med innehåll alltifrån Västgotalagen till det välkända upproret i Binneberg år 1710. Där blev upprorsmakarna dömda, varav fem avrättades samma år.

Boken ingår som medlemsförmån i Fornminnesföreningen och finns även att köpa på Västergötlands museum. Omfattar hela 416 sidor.

Sven-Olof Ask

Gustaf Ewald – en västgötsk topograf

1925 är ett märkesår i Västgötlitteraturen. Det är nu 100 år sedan Gustaf Ewald gav ut sina utmärkta och intressanta sockenbeskrivningar över Gäsene och Kullings härad. De är förtecknade i Libris enligt följande:

– *Beskrivning över Gäsene härad, dess pastorat, socknar och gårdar: historiska, topografiska och biografiska anteckningar.* Ur Älvsborgsbygdens hävder; 2. Alingsås: A. Norelii eftr. 1925. 240 s.

– *Beskrivning över Kullings härad, dess pastorat, socknar och gårdar: historiska, topografiska och biografiska anteckningar.* Ur Älvsborgsbygdens hävder; 1. Alingsås: A. Norelii eftr. 1925. 284 s.

Båda beskrivningarna följer samma mönster i dispositionen: en inledning med en historik över häradet varefter olika händelser ur de historiska akterna berättas. Så följer beskrivning av varje enskild socken liksom kyrkorna i respektive härad. Till detta många fotografier som Ewald tagit på ort och ställe. Varje bok avslutas med en liten annonsbilaga – inte minst intressant.

För några år sedan betingade dessa häradsbeskrivningar vid föreningens bokauktioner ett pris av ca 1000 kr vardera. Tyvärr har detta dalat något. Båda kostade 1925 i häftat skick 6 kr/st.

Kullings härad i Thorssons exemplar

Mitt eget exemplar av Kullings härad köpte jag av Nordbergs antikvariat i Uddevalla. Ägaren sände då ut listor på böcker. Postverket fungerade denna gång och jag lyckades för några hundralappar förvärva ett exemplar som den kände boksamlaren Harald Thorsson en gång ägt. Det är i vackert halvfranskt band, med övre guldsnitt och med samtliga omslag medbundna. Thorssons monogramsigill finns på frampärmen. Någon minut efter mig ringde en annan boksamlare, Lars Kvarnemo (1925–2011) i Skara. Att han missade boken med några minuter grämde honom i många år, enligt vad han lite skämtsamt berättade.

Ewald var Hudenebo

Ewald var född i Hudene socken 30 mars 1884. Redan vid fjorton års ålder började han att publicera artiklar i *Elfsborgs Läns Tidning* och som nittonåring reste han runt i bygderna och fotograferade

och samlade material till artiklar.

1913 startade han "Ewalds Fotografiateljé" i Herrljunga. Två år efteråt blev han chefredaktör för *Elfsborgs Nyheter* i Alingsås och 1920 blev han ägare av tryckeriet och tidningen och var redaktör och ansvarig utgivare till 1924.

Bokutgivning

Efter försäljning av tidningen började han sitt egentliga hembygdsarbete genom resor och uppteckningar av det västgötska landskapet med dess minnesmärken och historia. Nu kommer böckerna i rask takt. Först de ovan nämnda häradsbeskrivningarna och sedan: *Västergötland i bilder: omkring 600 vyer från landskapets städer och minnesrika platser*, 1926, *Västergötlands kyrkor i ord och bild*, 1929, *Västergötland i ord och bild*, 1930, *Hembygdslibroteket: anteckningar från städer och bygder belysande natur och kultur i gången tid och nutid*, 1934.

Svenska vårdträd

1945 utkom i stencilerad utgåva *Svenska vårdträd: en inventering av våra minnesrikaste trädjättar nu och fordom*, 1-2. Denna bok är utgiven i relativt liten upplaga och tämligen sällsynt på föreningens bokauktioner. Övriga (förutom häradsbeskrivningarna) är ofta med i många exemplar till ganska billiga priser. Det visar på vilket genomslag dessa böcker hade hos köpare. Många fler böcker och småtryck utgav Ewald men de tas inte med här.

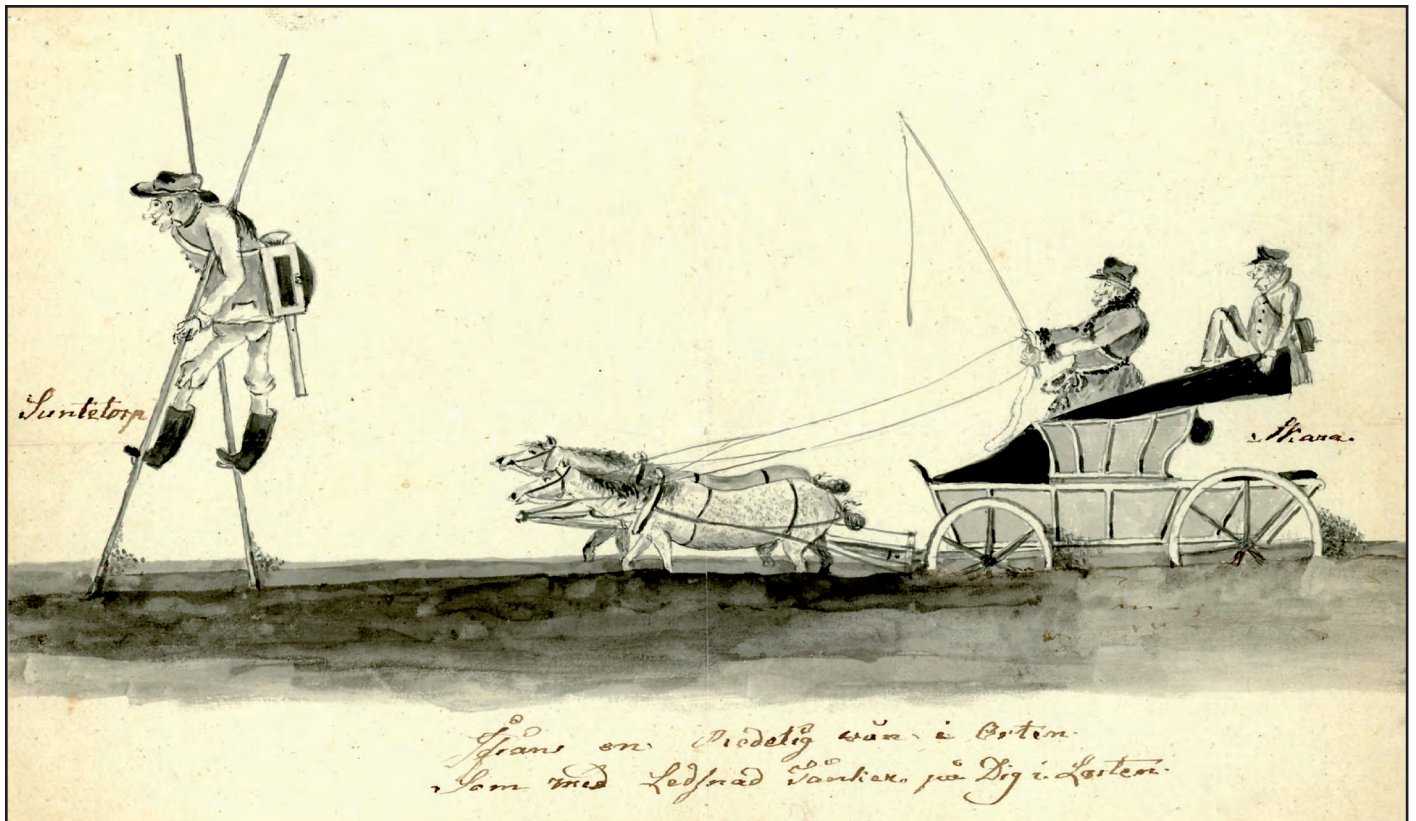
Västgötabygden

En publikation som fortfarande är levande och regelbundet utkommer är den av Ewald startade tidningen *Västgötabygden*. Första numret utgavs 1946 och därmed firar tidningen nästa år 80 år. Det är inte många hembygdstidningar som "lever" så länge. Ewald var redaktör till 1956. Ansvar för tidningen finns idag hos Västergötlands hembygdsförbund.

Ewald avled i Alingsås den 18 april 1976.

Johnny Hagberg

Vackra tuschteckningar på kommande auktion

Från en Fredelig vän i Orten. Som med Ledsnad tänker på Dig i Lasten.

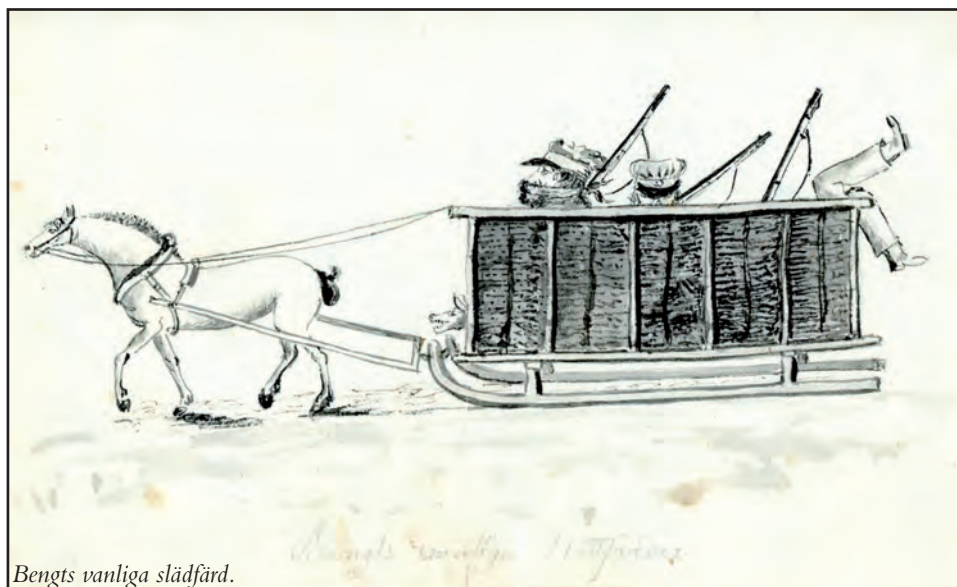
Överstelöjtnanten David Wilhelm Lilliehöök* af Gällared och Kolbäck, adliga ätten n:o 1, var förutom militär också en god tecknare med stor humor. Till sin vän kaptenen och friherren Bengt Ture Oxenstierna** af Eka och Lindö, Ingelsby i Kyrkefalla socken, skrev han brev med teckningar i charadstil.

2 brev medföljer auktionsutropet. De är från 1835 och 1843. Båda innehåller teckningar. Därtill 2 separata tuschteckningar som återges här:

***David Vilhelm Lilliehöök**, född 1773 Bränne, Torup. Sergeant 1791. Fänrik vid dalregementet 1791. Understallmästare hos hertig Carl 1794. Fänrik vid Skaraborgs regemente 1795. Löjtnant vid livregementsbrigadens lätta dragonkår 1795. Ryttmästare 1803 vid livregementsbrigaden, då benämnd livregementsbrigadens husarkår. Major i regementet 1809. Avsked med tillstånd att kvarstå såsom major

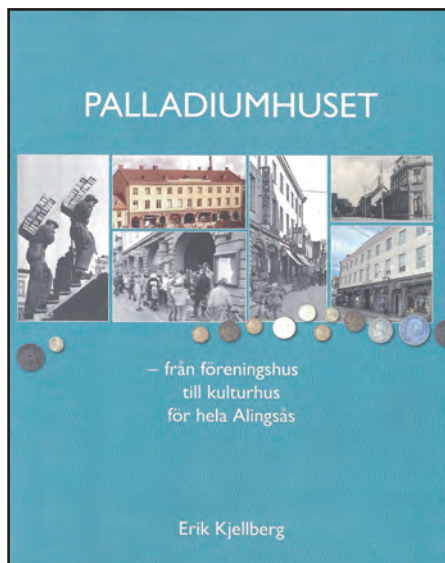
i regementet 1810. Överstelöjtnants avsked 1818. Död 1846 på Sannums säteri i Uddenäs. Gift 1802 i Abilds prästgård, Hallands län med Catharina Brag, född 1773, död 1843 på Sannums säteri.

****Bengt Ture Oxenstierna af Eka och Lindö**, född 1804 i Köpenhamn. Student i Uppsala 1821. Fanjunkare vid Smålands grenadjärbataljon 1823. Kapten vid Västgöta regemente 1838. Död 1846 på Ingelsby i Kyrkefalla socken, som han fick av sin faders kusin, fröken friherrinnan Johanna Lovisa Leijonsköld, den sista med Leijonsköldska namnet. Begravd i Kyrkefalla. Gift 1833 på Forsmarks bruk med Charlotta Fredrika Lovisa Aurora von Stedingk, född 1798, död 1850, dotter av generalamiralen Viktor von Stedingk, friherre von Stedingk och Lovisa Löwe.

Bengts vanliga slädfärd.

Palladiumhuset – från föreningshus till kulturhus för hela Alingsås av Erik Kjellberg

Under 2023 firades det att Palladiumhuset eller Hantverkshuset, som man tidigare sa i Alingsås, fyllde hundra år. Jubileet uppmärksammades genom att man sökte reda på och plockade fram det skrin som 1923 hade murats in i grunden. Skrinet innehöll en dokumentation från tiden, bland annat tidningar, mynt och vykort som var tänkta att spegla dåtidens Alingsås. Utifrån fynden i skrinet och kunskaper om huset höll Erik Kjellberg föredrag om huset och de hundra åren som gått.

Nu har Kjellberg valt att också skriva en bok om Palladiumhuset. Det har blivit en trevlig och mycket läsvärd skrift om huset och staden. Till bokens tre stora fördelar hör att huset och dess verksamheter sätts in i en större kontext. Man får här en koppling till utvecklingen i Alingsås och samhället i stort. Dessutom har författaren valt att bygga sin framställning på ett lokalt varierat källmaterial och lokal litteratur som han redovisar såväl inne i texten som i slutet av boken på ett föredömligt sätt. Den tredje faktorn, som bör lyftas fram är att skriften är rikligt illustrerad med vackra bilder, ett samarbete med Carina Håkansson och Fortuna förlag, och där Eva Ringmann stått för den tilltalande grafiska utformningen. Man känner igen framställningen från förlagets två tidigare Alingsåsböcker: Kristina Wadestens ”Textilstaden Alingsås” och Per-Uno Ströms, Eva Rinmanns och Carina Håkanssons ”Bageristaden – Alingsås bagerier under fyra sekler”. Det är mycket lovvärt att förlaget satsat på att ge ut lokallitteratur från Alingsås. De personliga kunskaperna om Palladiumhuset som Erik Kjellberg besitter i sin egenskap av tempelriddare och VD för Alingsås Fastighetsaktiebolaget, husets ägare, ger goda kunskaper, vilket givits också har bidraget till bokens kvalitet.

Alingsås Fabriks- och Hantverksförening hade bildats 1910. Redan tidigt i föreningens historias började tankarna på en egen lokal växa fram. Författaren beskriver hur man köpte tomter på Nygatan under första världskriget och lånade pengar i Alingsås Sparbank för att bygga ett eget hus. Byggnaden, i tre våningar i klassicistisk anda, ritades av Göteborgs-arkitekten Karl Magnus Bengtsson. Valet av Bengtsson berodde på att denne hade kunskaper om och erfarenhet av att rita teatrar. Han hade tidigare skapat Lorensbergsteatern. Så långt var allt väl. Bengtsson utsågs också till kontrollant av bygget. Sedan följde en rad bekymmer allt ifrån besvärligt vinterväder, avsaknad av kommunalt avlopp i Nygatan till jävsförhållanden. Allt slutade i domstol. Kjellberg väljer här att redovisa de inblandades syn. Han ger också arbetarna som byggde Hantverkshuset en röst: Murarna Erland Banck och Hilding Larsson beskrev i domstolshandlingarna att ”stora mängder av tegelstenarna var sura och måste tinas upp”. Vilket givetvis innebar en svår arbetsmiljö och försenade bygget.

Den stora nyheten för Alingsås och alingsåsarna var den teatersalong som invigdes 1924. Här kom det att spelas teater, ges musikkonserter och framför allt visas film fram till 1980-talet. Alingsås Nya Teater, som den kom att omnämnas i stadens tidningar, ansågs vara en av de förnämsta i en mindre stad. Huset i övrigt bestod givetvis av lokaler för affärer, kontor, matservering, bostäder och Alingsås Fabriks- och Hantverksförenings möteslokaler.

Ekonomiska problem ledde till att Hantverksföreningen sålde sina aktier i fastighetsbolaget och ägandet kom senare att övergå till tempelriddarna i Alingsås. Tempelriddarna, ett ordens-sällskap baserat på nykterhetsideal, hade bildats vid sekelskiftet. Från början av 1950-talet kom de via fastighetsbolaget att äga Palladiumhuset. Här inrättade de sina ordenslokaler, vilket var en av anledningarna till förvärvet av huset.

Boken avslutas med biografen Palladiums kommersiella avveckling och kommunens övertagande av lokalen. Man får också följa de olika butiker som funnits i huset. Ett exempel är Wera-Magasinet, en föregångare till Lindex. En annan klassisk inrättning var Margaretas Matsalar som enligt annons 1983 serverade ”Stort gående smörgåsbord för 50 kr”. På senare år har fastigheten också genomgått en genomgripande renovering och huset utgör ett vackert klassicistiskt inslag i Alingsås stadsbild. Erik Kjellberg har skrivit en läsvärd bok som lyft fram ny kunskap om Alingsås.

Ulf Lycke

Middag med boksläpp

Lördagen den 23 november befann jag mig på Skarborghs Historiska Infanterie Regementes jubileumsmiddag på Skarborgsmässen på P 4 i Skövde. Till deltagarnas glädje och förvåning delades en skrift ut om föreningens tioåriga historia. Den historiska föreningen är ung, men den täcker tiden från stormaktstidens 1600-tal till beredskapsåren under andra världskriget. Fokus ligger dock på uniformerade karoliner. På 28 sidor får man ta del av föreningens tio första år. Ett fåtal kämpar drog igång verksamheten, och tio år senare står föreningen stark och stabil. Under åren har en stor mängd aktiviteter genomförts. Föreningen har deltagit i allt från bröllop och olika kulturarrangemang till arméns 500-årsfirande. I kronologisk ordning får man i text och många bilder följa alla aktiviteter. Det är en mäktig syn när föreningen är ute med sina soldater, trumslagare, kanoner, tält och tross. Som kuriosia kan jag nämna att föreningens lokal, Magnolia, ligger mellan Nossebro och Grästorp. I trädgården finns under våren ca 500 olika sorters tulpaner och påskliljor, och under somrarna ca 850 olika sorters dahlior. Skriften är tryckt i 250 exemplar, varav 100 exemplar utgör en numrerad upplaga.

Niklas Krantz

Varnhem

Det vittberömda Varnhem, som så länge varit ett kulturcentrum vid Billingsens rand, tilldrar sig givetvis intresse av flera olika skäl. Här skall uppmärksamheten ånyo riktas mot dess namn.

Ortnamnen i Skaraborgs län (SOSk) 12 redovisar (s. 44 ff.) ett synnerligen omfattande medeltida beläggmaterial för kloster-namnet *Varnhem*. Den äldsta anförda skrivningen, (in) *Warnhem* 1150, är hämtad från *Annales Danici medii ævi*. I ett i avskrift bevarat brev av år 1234 (SDHK) riktar sig påven Gregorius IX till biskopen i Skara och abbotten i Varnhem (*Abbate de Warnem*). Sveriges konung Erik Eriksson tilldömde 1248 munkarna i Varnhem (*monachorum de Warnhem*) äganderätten till vissa gods i Västergötland och Värmland; detta förkunnas i en avskrift av ett brev utfärdat i Dimbo (SDHK).

Ett framträdande inslag i Västergötlands ortnamnsskick är som bekant de mångtaliga, från forntiden stammade bebyggelsenamn som i efterleden innehåller ordet *hem*. Formen *-hem* kvarstår alltfört i *Varnhem*, medan denna led i många andra *-hem*-namn nu har annan gestalt. Inte långt från Varnhems klosterkyrka finner man by- och sockennamnet *Våmb*, som framför det omvandlade *-hem* sannolikt innehåller ett fornnordiskt *va* (med lång vokal) 'vrå, hörn' e.d. Sammansatta med ursprungligt *-hem* är också västgötska namn som *Kvånum*, *Långjum* och *Säm*.

Det gamla germanska ordet *hem* (av äldre **haima-*), som vi möter i t.ex. engelskans *Birmingham*, *Nottingham*, tyskans *Bochum*, *Mannheim* och i *Böhmen*, sammanförs etymologiskt med det grekiska verbet *keimai* 'ligger'; från en grundbetydelse 'plats där man slagit sig ned' har ordet kunnat utveckla yngre betydelse. Som nordiskt ortnamnelement kan det åsyfta enskilda bebyggelser eller hela bygder. *Trondheim* i Norge har tolkats som 'tröndernas bygd', men en återkommande översättning av *-hem* i svenska bebyggelsenamn är 'boplatz; gård' (så i Svenskt ortnamnslexikon).

Ortnamn på *-hem* har kunnat användas om betydande bebyggelseenheter, och i fallet *Varnhem* har man anledning att överväga syftning i äldre tid på ett mycket vidsträckt område, vad man kan kalla en domän (se om domännamn på *-hem* Vikstrand 2013 s. 38 ff.) eller ett storgårdskomplex. Mycket talar för att byn Skarke, som under medeltiden erhöll kyrka och gav namn åt en socken, är en tidigt utbruten del av ett stort förhistoriskt Varnhem.

I fornsvenskan står ordformen *varn* vid sidan av *vern* 'försvar; skydd, beskydd; vaktpost, vakt; befäst plats, befäst läger; mur'. Detta *varn* svarar mot isländskans *vörn* 'försvar; försvarsmedel' och norskans *vorn* 'mark som skall värnas mot kreatur'.

Ivar Lundahl (i SOSk 12 s. 46) antar att *Varnhem* innehåller *varn*, *vörn* 'försvar; skydd; hägnad; gårde' m.m. Om namnets innebörd uttalar han ingen bestämd mening, men han framhåller att förleden i västgötska *-hem*-namn som *Gårdhem*, *Hajom* och *Tunhem* har antagits betyda 'stängsel, hägnad'.

Gunnar Linde (1952, 1998) visar på en annan möjlighet att förstå elementet *Varn-* i *Varnhem*. Han är böjd att tolka *Varn-* som 'vörn, försvarsanläggning' och motiverar detta utifrån »låget vid början av den viktiga vägen genom Billingspasset, där en försvarsanläggning kan tänkas ha varit uppförd». Lindes förslag är mycket tankvärt. Varnhem kan en gång ha haft karaktären av en mindre bygd som sträckt sig fram till Billingspassets västra mynning.

Ett tredje tydningalternativ för *Varn-* i *Varnhem* förtjänar att nämnas. I vissa europeiska flodnamn har man räknat med ett gammalt *Var-* med rotbetydelsen 'vatten, regn, flod'. Från Nordbillingen rinner ett vattendrag ned i Billingspasset (Ånebacken) och fortsätter sedan västerut (Ålebacken), inte långt från Varnhems klosterkyrka och Överbo. Om detta flöde under bronsåldern var tillräckligt mäktigt, kan förleden i *Varnhem* innehålla ett urgammalt ånamn **Varn*; jfr beträffande denna möjlighet Vikstrand (2021 s. 151) och – om de tyska flodnamnen *Warnau* och *Warne* – Albrecht Greules stora *Deutsches Gewässernamenbuch* (s. 574, 584 f.).

Det må också sägas att ett språkligt samband mellan kloster-

namnets *Varn-* och västgötska ortnamn som *Vara* i Barne härad och *Varan* i Forshems socken inte är otänkbara (se Strandberg 2020 s. 43 f.).

Att vid tolkningen av *Varnhem* ge bestämt företräde åt ett visst alternativ är inte lätt, men språkligt nära ligger i varje fall det belagda nordiska *varn* med syftning på skydd av något slag (hägnad, försvarsanläggning) eller någonting skyddat.

Källor och litteratur

- Greule, Albrecht, 2014: *Deutsches Gewässernamenbuch*. Etymologie der Gewässernamen und der dazugehörigen Gebiets-, Siedlungs- und Flurnamen. Unter Mitarbeit von Sabine Hackl-Rößler. Berlin–Boston.
- Hellquist, Elof, 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. 3 uppl. Lund.
- Linde, Gunnar, 1952: *Ortnamn runt Billingen*. En bebyggelsehistorisk studie. Skövde.
- Linde, Gunnar, 1998: *Ortnamn i Västergötland*. 2 reviderade uppl. Skara.
- Lundahl, Ivar, 1950–81: *Ortnamnen i Skaraborgs län 1–18*. Uppsala (–Köbenhavn). (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. A. Sveriges ortnamn.)
- Ortnamnsarkivet i Uppsala (numera i Namnarkivet i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen).
- SDHK = Svenskt diplomatarium. Huvudkartoteket.
- Strandberg, Svante, 2020: *Något om ortnamn i Varnhemstrakten*. I: *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019–2020* (Varnhem – från järnåldersgård till klosterstiftelse).
- Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Institutet för språk och folkminnen och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 2 reviderade uppl. Red.: Mats Wahlberg. 2016. Uppsala.
- Vikstrand, Per, 2013: *Järnålderns bebyggelsenamn*. Om bebyggelsenamnens uppkomst och ålder i Mälardalskapen. Uppsala. (Skrifter utg. av Institutet för språk och folkminnen. Namnarkivet i Uppsala. Ser. B. 13.)
- Vikstrand, Per, 2021: *Varnhem*. I: *Namn och bygd*. Tidskrift för nordisk namnforskning. 109. (Utgångspunkten för Vikstrands bidrag är Strandberg 2020.)

Med framförståll asterisk anges att ordformen i fråga är rekonstruerad.

Svante Strandberg

Varför är *Dyalogus Creaturarum Moralizatus* – en vanligt förekommande ”loppisbok”?

När 500-årsjubileum hölls för svenskt boktryck 1983 utgav Michaelisgillet ett faksimil med översättning och kommentarer av den äldsta tryckta svenska boken – *Dyalogus Creaturarum Moralizatus* – Skapelsens sedelärande samtal. Det är en fabelsamling på latin som består av 122 dialoger där vanliga djur men också fabeldjur samtalar över skapelsens *förunderlighet*. Poängen med dialogerna är att inpränta ett moraliskt tänkande hos läsaren. Förmodligen har fablerna brukats av präster för att berätta om svårbegripliga ting på ett enkelt sätt. Innehållet i fablerna är ofta hämtat från Bibeln, kyrkofäderna eller antika författare. Någon har sagt att dialogerna påminner om moderna barnsagor. Det är inte helt klarlagt vem som är författaren till dialogerna men det har föreslagits två olika författare: Mayno de Mayneri och Nicolaus Pergamenus som båda levde under 1300-talet.

Bra bok som utgavs av Bra Böcker

Michaelisgillet samarbetade i utgivandet med bokförlaget Bra Böcker och därmed kom boken ut i den stora bokflod som detta förlag hade. Snart blev förlagets böcker helt omöjliga på bokmarknaden eftersom de gick ut i enormt stora upplagor. Det spelade ingen roll hur fina och praktfulla de var. Högarna växte på den antikvariska marknaden och på loppisar. Bra Böckers böcker blev ratade. Detta drabbade tyvärr också den alldeles utmärkta och välgjorda utgåvan av *Dyalogus* där John Bernström och Monica Hedlund gjorde ett mycket gott arbete. Gidlunds förlag höll i en upplaga avsedd för bokhandeln. Tyvärr har den stora upplagan idag inte något värde på bokmarknaden på grund av massupplagan. En liten del av upplagan var bunden i skinn och i kassett. Denna håller så klart en annan prisklass.

Den första tryckta svenska boken

Idag finns bara fem exemplar av originalet som trycktes av Johann Snell från Rostock och färdigställdes den 20 december 1483 på nuvarande Riddarholmen (Gråmunkeholmen) där Snell hade sitt tryckeri.

Förmodligen hade han själv skurit typerna för boken som består av 157 blad. Med detta tryck hade boktryckartechniken nått Sverige.

I boken har han med sitt boktryckarmärke som var två sköldar som hänger från en gren; den ena skölden med tre blad, den andra ett symboliskt bomärke.

Snell var också Danmarks förste boktryckare då han tryckte *De obsidione et bello Rhodiano* och strax därefter *Breviarium Ottoniense* i Odense 1482.

Snell tryckte också Uppsala stifts mässbok från 1484, *Missale Upsalense vetus*. Den är tryckt i svart och rött i 32 rader och med anfanger i fyra storlekar. Tyvärr finns inget komplett exemplar av denna bok.

Klemmings utgåva 1883

1883 utgav Överbibliotekarien vid Kungliga biblioteket G. E. Klemming ett fotolitografiskt avtryck av 1483 års utgåva. Detta var ett avancerat arbete att utföra vid denna tid. I mitt eget exemplar som kommer från Trolleholm har den store boksamlaren och bibliofilen greve Carl Trolle Bonde antecknat följande:

Denna bok är ett afdrag i fotolitografi af det första med säkerhet i Sverige utförda boktryck: ”*Dyalogus Creaturarum Moralizatus*”, hvaraf tryckningen besörjdes af boktryckaren Johan Snell, som afslöt arbetet i Stockholm den 20 december 1483. Af de tre exemplar utaf detta arbete, som ännu finnas i behåll är ett, tillhörigt Kungl. Bibliotheket i Stockholm, helt fragmentariskt; de två öfriga, som ägas af Bibliotheken i Upsala och Köbenhavn, äro mera fullständiga. Af dessa tre defekta exemplaren har det lyckats Herr Öfver Bibliothekarien G. E. Klemming att i fotolitografi afdraga exemplar, upptagande hela texten fullständigt. De utkommo i Stockholm, från Generalstabens Lithografiska anstalt, vid 400 års festen med svenska typografer i Juli 1883.

Boken, inbunden av Bokbindaren Andersson i Stockholm, i ett band efterbildadt ett dylikt från slutet af 1400-talet – innehåller tryckta blad:

Dyalogus – Arken, eller läggen af – 5 blad
” ” ” ” ” B – 6 ”

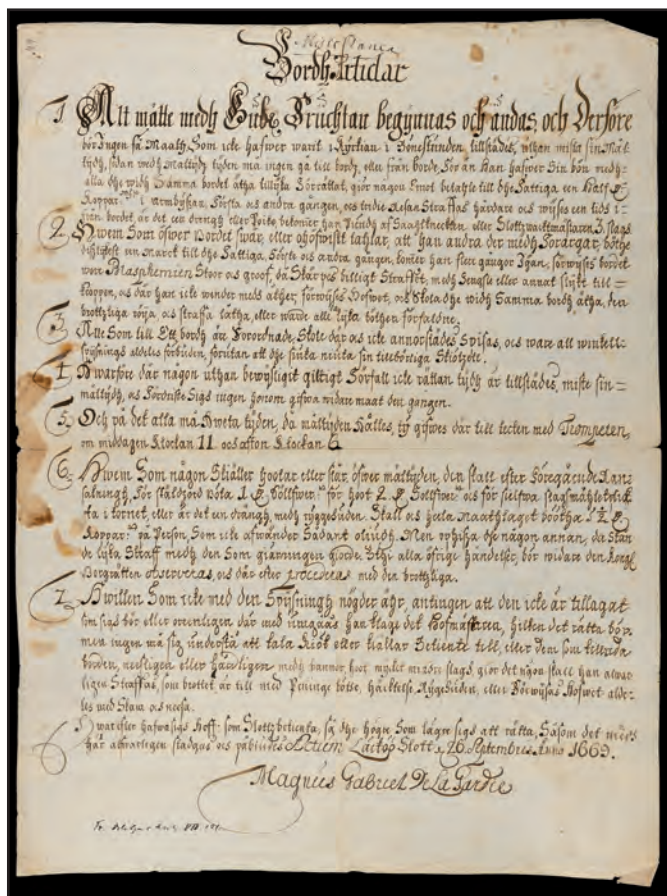
samt arken a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, och s – ihopa 18 ark, å 8 blad – 144:s och slutigen ett blad, dock blott första sidan är tryckt, upptagande öfverst Sveriges vapen, 3 kronor, med 2 lejon till sköldhållare, och Johan Snells märke samt derunder dennes förklaring att arbetet började i Stockholm, och afslutades år 1483 d. 20 december – ½ tillhopa blad – 155 tryckta.

Dervid äro fogade tre blad af G. E. Klemming, på svenska innehållande typografiska uppgifter om föreståndna bok. – Dessa blad äro tryckta med dåtidens små skrifbokstäver,

Johnny Hagberg

Har du inte Michaelisgillet utgåva från 1983 så råder jag dig att skaffa den.

Bordsskicket på Läckö slott på 1600-talet

De la Gardieska arkivet är ett av de största arkiven på Universitetsbiblioteket i Lund. Det innehåller ca 200 hyllmeter med handlingar från familjen De la Gardie. Arkivet fanns tidigare på slottet Löberöd i Skåne där ättens huvudman Jacob De la Gardie (1768–1842) residerade. Efter hans död fördes det till Universitetsbiblioteket och har sedan dess använts flitigt av forskare inom flera olika ämnen.

Bland papper från Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686) finns många handskrifter från Läckö. Här finner vi bland annat nedanstående bordsartiklar för ”hov- och slottsbetjänte” på Läckö utfärdade 1669 av Magnus Gabriel De la Gardie själv. Handlingen ingår i De la Gardieska släktarkivet, vol. 88.

Vi förflyttas alltså till matsalen för tjänstefolk på Läckö slott omkring år 1670. Disciplinen var mycket sträng. Var och en hade sin anvisade plats. ”Vinkelspisning”, d.v.s. mat intagen i någon enskild vrå, var inte tillåten. Den som inte följde föreskrifterna måste betala till fattigbössan (”armbössan”), eller om brottet upprepades, förvisas från bordet eller – om det var en ”dräng eller pojke” (tjänare) – få stryk (”pund”). Kollektiv bestraffning tillämpades om matlaget inte hindrade den som skällde, hotade eller slogs under måltiden. De som upphetsade någon till sådant skulle straffas lika hårt som han själv. Brott mot dessa artiklar kunde också dömas av Konungens borgerrätt.

Bordh Articular

1. Alt måtte medh Gudz Fruchtan begynnas och ändas, och Derföre bör Ingen få Maath, Som icke hafwer warit i Kyrkian i Bönestunden tillstådes, uthan mista sin Måltid, sedan wedh Måltidz tiden må ingen gå till bordz, eller från borde, För än Han hafwer Sin bön medh alla dhe widh Samma bordet ätha tillijka Förrättat, gör någon Emot behahle till dhe Fattiga een Half D: Kopper: My:tt i armbysan, Första och andra gången, och tridie Resan Straffas hårdare och wijses een tidh i från bordet, är det een dreng eller Poike, bekommer han Pundh af Saahlkneckten eller Slottzwacktmästaren 3: slagh.

2. Hwem Som öfwer Bordet swär, eller ohöfwiskt tahlar, att han andra der medh Forargar, böthe desslijkest een Marck till dhe Fattiga, Förste och andra gången, kommer han flere gångor Igän, förwijses bordet wore Blasphemien Stoor och groof, då Skärpes billigt Straffet, medh Fensle eller annat slijkt till kroppen, och där han icke wender medh åther, förwijses Hofwet, och Skola dhe widh Samma bordh ätha, den brottzliga röija, och straffa låtha, eller warde alle tillijka böthen förfaldne.

3. Alle Som till Ett bordh äre Forordnade, Skole där och icke annorstädes Spisas, och ware all winkelspijsningh aldeles förbuden, forutan att dhe siuka niuta sin tillbörliga Skiötzell.

4. Hwarföre där någon uthan bewijsligt giltigt Förfall icke rättan tijdh är tillstådes, miste sin måltidh, och Fördriste Sigh ingen honom gifwa vidare maat den gangen.

5. Och på det alla må Hweta tiden, då måltijden Hålles, ty gifwes där till tecken med Trompeten, om middagen Klockan: 11: och afton Klockan 6.

6. Hwem Som någon Skiäller hootar eller slår, öfwer måltijden, den skall efter Föregående Ransakningh, För skäldzord Böta 1 D. Söllfwer: för hoot 2. D. Söllfwer: och för sielfwa slagsmålet plickta i tornet, eller är det een drängh, medh ryggehuden. Skall och heela Maathlaget böötha à ½ D. Kopper: på Person, Som icke afwänder Sådant oliudh. Men vphissa dhe någon annan, da Stände lijka Straffmedh den Som gärningen giorde. Vthi alla öfrige händelser, bör vidare den Kongl. Borgerrätten observeras, och där efter procederas med den brottzliga.

7. Hwilken Som icke med den Spijsningh nögder ähr, antingen att den icke är tillagat som sigh bör, eller oreenligen där med umgåås, han klage det Hofnästaren, hilken det rätta bör, men ingen må sig understå att tala Kiök eller tiällar Betiente till, eller dem som tillreda borden, neesligen eller hårdligen medh bannor, hoot, mycket mindre slagh, gör det någon skall han alwarligen Straffas, som brottet är till med Penning böthe, häcktelse, Rygehuden, eller Förwijsas Hofwet aldeles med Skam och neesa.

Hwarefter hafwa sig Hoff: som Slottzbetienta, så dhe högre Som lägre sigh att rätta, Såsom det medh här alwarligen stadgas och påbiudes Actum Läcköö Slott d. 26. Septembris Anno 1669.

Magnus Gabriel De La Gardie.

Per Stobaeus

Framgångsrika karoliner från Skaraborg

Soldater och deras kvinnliga medhjälpare uppställda i Harabergets hembygdspark nära exercisheden och Nedergårdsstugan. Foto: Steve Prytz.

Många historiska byggnader, nämligen slott, fästningar, kyrkor och gårdar, finns kvar från flydda tider, men de människor, som en gång fyllde dem med liv och rörelse är sedan länge borta. Här gör de militärhistoriska föreningarna en stor insats med sina uppvisningar. Män, kvinnor och barn i kläder av äldre snitt fyller de historiska miljöerna med liv och rörelse, många olika verksamheter, som förekom under flydda dagar. Uppvisningarna drar mycket folk, och uppskattningen från åskådarna är stor.

Värdefull jubileumsskrift

En av dessa föreningar heter Skaraborghs Historiska Infanterie Regimente. År 2024 fyllde föreningen 10 år, men några av medlemmarna var veteraner redan för 10 år sedan. De hade tjänstgjort inom andra föreningar, framförallt Bohus Elfsborghs Caroliner. Två av dessa veteraner hade fritidshus i Skaraborg, och därför beslöt man att bilda en förening häruppe. Nu har den alltså fyllt 10 år, och en jubileumsskrift föreligger. Att en militärhistorisk förening på detta sätt ger ut en jubileumsskrift är både tacknämligt och ovanligt. Genom bloggartiklar har jag försökt att dokumentera en del av de andra föreningarnas verksamhet, men denna förening dokumenterar alltså själv sin egen verksamhet. Historiken har titeln: Skaraborghs Historiska Infanterie Regimente SHIR 2014–2024: Arvet förpliktar (Bild, redigering och layout: Steve Prytz. Korrekturläsning: Steve Prytz och Niklas Krantz. Skribenter: Matz Thuresson och Peter Backenfall. 28 rikt illustrerade A4-sidor. Tryckt hos Johnnys Kopiering AB, Lidköping 2024, i 250 exemplar. Av dessa är 100 exemplar numrerade för hand). Tryckningen har bekostats av Niklas Krantz, som är medlem i ett stort antal kulturföreningar och är med även i denna.

Högkvarter i Nossebro

En annan välgörare är Jan Ansbjer, innehavare av handelsträdgården Magnolia i Nossebro. Han upplät rum och mark åt föreningen, som på detta sätt fick både övningsfält och officersmäss. Dessutom skänkte Jan Ansbjer en större summa pengar. Den skicklige fotografen Steve Prytz, veteran redan innan föreningen bildades, bidrar med en mängd utmärkta fotografier. Föreningen skall spegla Skaraborgs infanteriregemente genom alla århundraden, men grundarna började inom Bohus Elfsborghs Caroliner, och oftast ser man manskapet i karolinska uniformer.

Historiska miljöer uppsöks

Vilka miljöer har man då framträtt i? Listan är imponerande lång, och platserna är väl valda. Givetvis framträder man ofta inom Skaraborg: Stola säteri, Rådhuset i Lidköping, Gudhems kungsgård, Götala herrgård, Kråks herrgård i Skara, Veterinär-museet i Skara, Åsle Tå, Skövde soldathem, garnisonsmuseum i Axvall, P 4 Skövde, Varnhems klosterkyrka, Lidköpings stad (under firandet av Karl XII:s likfärd) och Levene kyrka. Även mål längre västerut eller åt sydväst kan noteras: Harabergets hembygdspark (Herrljunga hembygdsförenings förnämliga gammelgård), Älvsborgs regementes gamla område i Borås, övningsfältet Skillingaryd och Bohus fästning i Kungälv. Göteborg får ofta besök. Där har man varit vid Skansen Kronan i Göteborg, Kronhuset och Kronhusparken i Göteborg samt Oscar II:s fort vid Käringberget. När Ostindiefararen Götheborg hade gått uppför slussarna i Trollhättan till Väneren och styrde in i Lidköpings hamn, fanns karolinerna från Skaraborg där på kajen. Likaså var de med vid Baggenstaket, när man firade 300-årsjubileet av att ryssarna hade slagits tillbaka tre århundraden tidigare.

Hans Majestät Konungen med en stab av officerare besöker karolinernas läger. Ordförande Matz Thuresson hälsar på konungen. Foto: Steve Prytz.

Konungen på besök

Dessa föreläsningar har varit både lyckade och uppskattade. När man läser Matz Thuressons redogörelser, finns där hela tiden en grundton av glädje och tacksamhet över uppskattade föreställningar samt vänliga och tillmötesgående samarbetspartners. Åskådarna får en fläkt från flydda dagar, men samtidigt får soldaterna väldigt mycket tillbaka. När pansarregementet i Skövde fyllde 60 år, var våra mannar där. Hans Majestät Konungen med sin stab besökte då skaraborgarnas läger. ”Konungen visade sig vara en trevlig person som ställde flera intressanta frågor och ställde gladeligen upp på foto.” Att Steve Prytz fotograferade flitigt säger sig självt. Tillsammans med karoliner och sentida officerare får Hans Majestät Konungen i jubileumsskriften både framsidan och ett helt uppslag.

Karoliner uppställda framför soldattorpet i Harabergets hembygdspark (Herrljunga hembygdsförenings förnämliga gammalgård). Foto: Steve Prytz.

Karolinerna sätter färg på tillvaron!

Skaraborgarna har fyllt ut ett område, som hittills har saknat en militärhistorisk förening. Andra föreningar har då och då haft föreställningar på Gräfsnäs och vid Torpa stenhus, men Skaraborg tycks i allmänhet ha legat utanför deras verksamhetsområde. Här i Skaraborg finns många kulturhistoriska miljöer och ett stort historieintresse. Här behövs denna förening, som onekligen sätter färg på tillvaron. Jämför man karolinernas färgglada dräkter med nutida officerares camouflagkläder, utfaller jämförelsen till karolinernas fördel, åtminstone om man ser på saken från åskådarnas synvinkel. Det är karolinerna som sätter färg på tillvaron!

Lars Gahrn

Magnus Gabriels syster – den kavata affärskvinnan

Drottning Kristina är känd som en intelligent och viljestark representant för stormaktstidens kvinnor. Hon har även medsystrar som var högt begåvade och inte ville lyda order från tidens manliga makthavare. En av dem var Magnus Gabriels syster Maria Sofia De la Gardie. Hon var faktiskt under sin levnad mer betydelsefull, känd och framgångsrik än sin 100 år yngre släkting Eva De la Gardie på Stola.

När Maria Sofia såg dagens ljus kunde väl ingen ana att hon skulle bli affärskvinnor och industriföretagare, inte heller att hon skulle dö så utfattig att pengar t o m fick lånas ihop till hennes begravning.

Tidigt gift

Från början verkade allt gå den utstakade vägen för Maria Sofia. Som dotter till Jakob De la Gardie och Ebba Brahe hade hon fötts till lyx och rikedom. Hennes uppfostran kom att bli den gängse för en ung adelsfröken, ingenting behövde man spara på. Tidens sed var att gifta bort döttrarna tidigt och det blev även Maria Sofias lott. Till gemål hade utsetts en friherre Oxenstierna, tillhörig den mäktigaste adelsätten i Sverige. Bröllopet ägde rum under påkostade och festliga former, bruden var 16 år och brudgummen 30. Framtiden verkade ljus, livet log men tragedin lurade bak hörnet. Den unga friherrinnan blev änka vid 21 års ålder och satt plötsligt ensam med två döttrar.

Ett porträtt från denna tid finns bevarat, det kan ses på årets

Läcköutställning och visar en vacker kvinna med sensuell yttre, men konstnären har också fått med ett annat drag, det egensinniga och självständiga. Hon ser ut att ha skinn på näsan och att veta vad hon vill och så var det också.

Hovdam

Maria Sofia var nästan jämngammal med drottning Kristina och efter mannens död vistades hon mycket vid hovet som förtrogen hovdam. Att drottningen uppskattade henne visar den ovanliga gesten att upphöja den döde friherre Oxenstierna till greve. Detta för att Maria Sofia skulle få titulera sig grevinna och därmed få högre rang i hovkretsen. Sådant var man mycket noga med under stormaktstiden.

Sannolikt fick den unga och vackra änkegrevinnan frestande giftermålsanbud, men hon var inte intresserad. Ekonomiskt oberoende genom arv och äktenskap var hon ju och ett nytt äktenskap skulle med tidens lagar sätta henne och hennes förmögenhet under en makes förmynderi. Och det hade hon alls ingen lust med, sin självständighet och sitt oberoende slog hon vakt om.

Som hovdam hade Maria Sofia levt ett hektiskt liv på slott och herrgårdar, men när drottning Kristina abdikerar och lämnar Sverige blir hennes liv tomt och hon är plötsligt arbetslös.

Godsförvaltning och affärer

Grevinnan Oxenstierna får nu möjlighet och tid att själv intressera sig för skötseln av alla sina egendomar. Och de var många, i Finland och i Estland och runt om i Sverige. Bara i Stockholmstrakten ägde hon Skarpnäck, Tyresö och Gustafsberg för att nämna några. Nu tar hon själv kommandot, svarar själv för drift och ledning i smått och i stort och avskedar och anställer arrendatorer och förvaltare. De anställda fick knoga och arbeta och hon granskar själv räkenskaper och gud nåde den som hon kommer på med fiffel och bristande redovisning. Hon är krävande och fordrande, men föregår själv med gott exempel; hon sliter dag och natt. Despot och slavdrivare verkar hon inte ha varit; de anställda får ofta beröm och belöning om de förtjänat det.

Med entusiasm kastar hon sig över sin nya verksamhet, hon far land och rike runt på inspektioner och räfster och inför en rad nymodigheter på gods och gårdar. Det nya får hon från kontinenten och hon importerar kreatur från Holland, fruktträd från Tyskland, får från Persien och fartyg från England. Hennes rederiverksamhet var nämligen också betydande, salt fisk, hudar, tjära och spannmål från hennes baltiska gods måste skeppas runt i Östersjön och säljas där priset var högst och det skedde bäst på egna skepp.

Äventyr

Maria Sofia gjorde också studiebesök ute i Europa för att se och lära. I Holland får hon höra talas om en ung svenska som sitter inspärrad i ett kloster i Aachen. Grevinnan beslutar givetvis att hjälpa sin landsmaninna att fly och hon kläcker en mängd planer för att rädda svenskan undan nunnornas fördärliga inflytande. Inte ens de tre musketörerna kan ha kommit på listigare förslag till undsättning, hon tänkte t ex arrangera ett gatuupplopp med lejda lösdrivare, samtidigt som en utsänd patrull i den allmänna villervallan rövade bort flickan. Själv skulle hon naturligtvis leda expeditionen. En annan vild plan var att kidnappa en katolsk präst för att sedan använda honom som gisslan. Ingen av planerna kom att sättas i verket, flickan blev fri på diplomatisk väg och det är nästan att beklaga. Man hade gärna unnat Maria Sofia framgång i hennes djärva uppsåt.

Nya projekt

Väl hemma i Sverige igen sätter Maria Sofia i gång med nya verksamheter. Hon anlägger runt Stockholm ett vantmakeri, en sämskskinnsstamp, en oljekvarn, ett pappersbruk, en såg och flera kvarnar. Vattenkraft fick hon genom att leda vatten i kanaler och sjösystem som hon förband. Dessutom drev hon Dalarö krog och ägde järnbruk i Bergslagen. Till detta kom att rederiverksamheten

gick för fulla segel och att hennes handel gav goda vinster.

Hon kläckte också en plan för större sjösäkerhet. Flera av hennes fartyg hade förlit i mörker och dimma och för den skull ville hon ha flera fyrar runt Sveriges kuster. På hennes egendom Krapperup i Skåne fanns det stenkol och hon inledde nu förhandlingar med regeringarna i Sverige och Danmark om att leverera kol till de fyrar som borde byggas i internationellt samarbete. Själv var hon intresserad av att driva fyrarna med sina anställda. Projektet strandade dock på hennes bestämda villkor att som arbetskraft i gruvor och på fyrar få använda tvångskommenderade soldater. Men uppslaget var ju djärvt och kunde ha blivit en framgång.

Processer och fattigdom

I tio år stod affärsgrävinnan på topp men plötsligt började allt gå henne emot; skepp förlorades, processer förlorades, efterfrågan på hennes varor sjönk och investeringar slog slint. Hela hennes handelsimperium rasade samman som ett korthus. Ett efter ett måste hon lägga ned eller sälja sina företag för att betala otåliga fordringsägare eller för ett täcka förluster. För att överleva ekonomiskt måste hon starta stora och dyrbara processer, ofta i arvssaker, så t ex gjorde hon anspråk på Tranebergs egendom på Källandsö. Men denna liksom en rad andra tvister förlorade hon och till slut satt hon bara med ett par herresäten, som i alla fall hjälpligt kunde försörja henne och tillåta ett fortsatt ståndsmässigt liv.

Men värre tider var att vänta. Karl XI:s reduktion kom 1680 och i ett enda svep förlorade Maria Sofia det som var kvar av hennes förmögenhet, kronan tog allt. De sista åren av sitt liv fick hon leva i armod. När hon dog 1694, 67 år gammal, tvingades släkten låna pengar till den storslagna begravningen. Senare gick hennes lösöre och hennes gamla slitna klänningar på auktion och först tio år efter hennes död var begravningen betald.

Anklagad för att vara häxa

Med åren blev Maria Sofia bitter på grund av fattigdom och motgångar och det är inte att undra på, skiftningarna i hennes liv hade varit alltför stora och tvära. Hon hade dock svårt att erkänna att hennes olycka var självförvållad. Sin impulsivitet, sin lust att satsa alltför våldsamt och sin ibland sjukliga processlystnad medgav hon aldrig. Bestämt hävdade hon att hennes kön hade missgynnat henne, hade hon varit man hade allt gått henne väl i händer. Kanske hade hon rätt i det. Hennes medsystrar tyckte dock att hon inte saknade manliga drag. Hon svor som en borstbindare och skrev brev till sina kvinnliga fiender, i vilka de kallades förbannade paddor och annat lika kränkande.

En unik kvinna var hon, vacker, duktig och begåvad och hon var i mycket lik sin berömde bror, Magnus Gabriel. Precis som han hade hon lätt att få fiender, så t ex anklagades hon på 1670-talet för häxeri och för att ha gått satans ärenden. Av domstolen blev hon dock friad och det var till all lycka en av de få processer hon vann. Denna framgång räckte dock inte till för att glädja henne alla de 15 skugglika år som hon ännu hade kvar att leva i armod och besvikelse.

Tore Hartung (1935–2024)

Bokbinderi

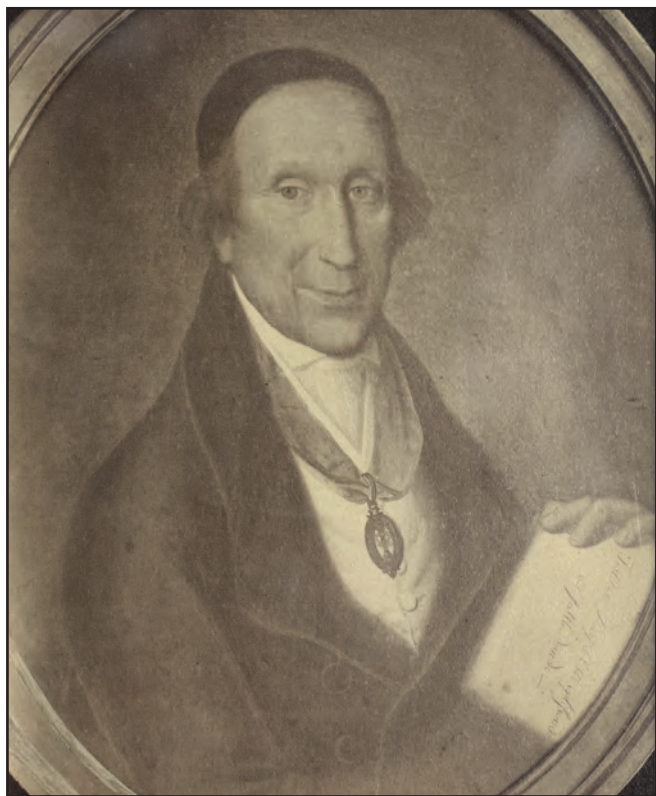
Gårdshuset
Skövdevägen 15, Hjo

Öppet tisdagar kl. 15-18
(eller enligt överenskommelse)

Tel. 0762-10 81 23

Bo Lennart Hermansson

Om Peter Bagge och hans exlibris

Peter P Bagge. Oljemålning. Kanalmuseet, Trollhättan. 1801 blev han riddare av Vasaorden, en då mycket ovanlig utmärkelse. Bagge är på målningen iförd det äldre tecknet av Vasaorden

Få är de som har lyckats att anlägga en enskild begravningsplats för sig själv och släkten. Peter Bagge till Nygård är en av dessa. Begravningsplatsen fick kungligt tillstånd 1810 och är fortfarande i bruk.

Släkten Bagge kom till Nygård (V:a Tunhems socken) då Peter Bagges far grosshandlaren Peter Samuelsson Bagge köpte gården på 1770-talet. Tjugo år efter detta (1790) blev Peter Petersson Bagge ägare och kom att bo här till sin död 1819.

1779 köpte Bagge egendomen Lunden i Gärdhems socken. Han kom även att äga egendomarna Sätenäs (nuvarande flygfältet) och Önafors. Vid Bagges tillträde av Nygård var denna egendom rätt förfallen. Han lät uppföra ett nytt corps de logis och ny ladugård. På en stenplatta som finns bevarad skriver Bagge:

P.P.Bagge lär bygga detta hus år 1800. Främling, eho du äst, om du söker överflödighet, prakt och krus Tag en annan väg Här äga de ej sin boning. Min vän, hwars besök mig lyckan gynnar: Om du nöjer dig med Frihet, Måttlighet och ett godt Hjärta War Wälkommen. Detta hus är mig, Dig och Dem invigt.

Peter Bagge var född i Göteborg den 10 augusti 1743. Han gjorde flera utländska resor och studerade bland annat "konster, slöjder och landbruk med deras mekaniska medel". Han lärde sig sillrökningsmetoden, och anlade i Majorna "ett stort och kostsamt sillrökerverk". 1776 byggde han i Marstrand ett skeppsvarv vilket senare flyttades till Göteborg under namnet "Kustens varv".

1793 bildade Bagge tillsammans med direktören för Ostindiska kompaniet William Chalmers (1748-1811) Trollhätte Kanal- och Slussverksbolag vars verkställande direktör han själv blev. 1800 invigdes de första slussarna och Gustaf IV Adolf beslutade vid invigningen att en av slussarna skulle kallas: Bagge.

1800 års slussled under byggnad år 1798. Etsning gjord av Louis Belanger år 1800

Han var gift två gånger. Första gången med Magdalena Beijer (1734-1803) och sedan med Ullrica Sophia Grentzelius (1785-1861). Bagge skriver: "Af ungdoms oförsiktighet gifte jag mig vid 25 års ålder med en Enka, som hade sex barn, hon och de ägde intet..." Med sin första hustru fick han tre döttrar och en son. Om sin andra hustru skriver han: "Som enkeman 1808 gifte jag mig ånyo med en fattig flicka och hade med henne 5 barn - 2 dogo, 3 gossar lefde den äldsta nu (1819) 8 år." Äldste sonen Patrik Bagge (1810-1888) ärvde Nygård och sålde den 1847 till den kände Nils Ericson.

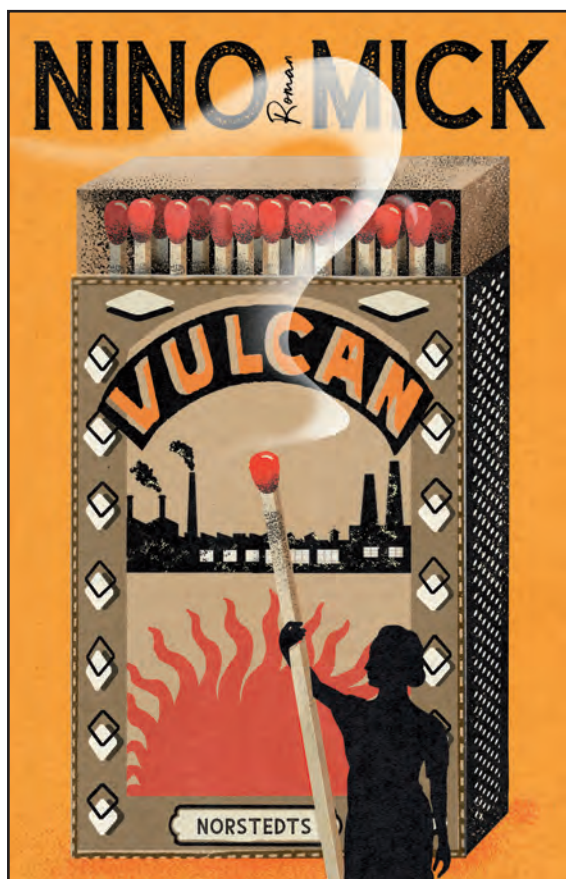
Peter Bagge dog under ett besök i Uddevalla 1819 och är begravd på Nygårds kyrkogård.

Som så många andra av adeln eller borgerskapet skaffade sig Bagge ett exlibris (bokägarmärke) till sina böcker. Hur många volymer eller vad innehållet var i hans bibliotek har inte gått att utröna. I C. M. Carlanders stora inventering och beskrivning av Svenska Bibliotek och Ex libris (1904) finns ingen notis om antal eller innehåll. Hans exlibris är förmodligen tillverkat i England och utfört i kopparstick. Ett skeppsvarv återfinns inom ett rokokoomnament. De latinska orden **Pietate**, **Benevolentia** och **Industria** kan översättas med **Vördnad**, **Välvilja** och **Flit**. Den läsande kinesen har förmodligen med Bagges sjöfartshandel att göra. Exlibriset är välkomponerat och välgenomtänkt och är i originalstorlek 11 cm hög och 8 cm bred.

Johnny Hagberg

Tändsticksfabriken Vulcan och den katastrofala branden år 1875

Tändsticksindustrin i Sverige utvecklades under 1800-talet och nu i början av 1900-talet var Sverige världsledande inom denna industri, som fick stor betydelse för vårt lands ekonomi, utveckling och välbefinnande.

Fosfortändstickan

De första tändstickorna, som uppfanns 1831, kunde enkelt antändas mot vilken yta som helst eftersom tändknoppen bestod av fosfor. Men de farliga ångorna från den vita fosfor kunde vid långvarig exponering skada arbetarna och ge dem så kallad käknekros. Detta innebar att tänderna föll ur munnen och att käkbenet vittrade sönder och i vissa fall helt fick tas bort.

Säkerhetständstickan

År 1844 fick den svenske professor Gustav Erik Pasch patent på en ny uppfinning. För att stickorna inte skulle kunna antändas oavsiktligt "delade" han på ingredienserna i satsknoppen och placerade fosfor på ett särskilt plån på askens utsida. Detta patent utvecklades vidare av kemisten Johan Lundström på Jönköpings tändsticksfabrik. Stickan fick nu en större satsknopp och den vita fosfor i plånet byttes ut mot den ofarliga röda amorfa fosfor.

Säkerhetständstickan var dock inte helt ofarlig. Vid friktion blev den lättantändlig och orsakade många bränder med allvarliga och kostsamma konsekvenser för arbetare och ägare.

Tändsticksfabriken Vulcan

Tändsticksfabriken Vulcan startades år 1868 och lade grunden till det industriella företagandet i Tidaholm. Vulcan var en av många fabriker som uppstod vid denna tid, men de flesta försvann nästan omgående på grund av brand eller genom den allt hårdare konkurrensen.

Vulcan grundades av grosshandlare Charles E Bratt från Göteborg, i samarbete med friherren och bruksägaren Hans Henrik von Essen. Fabriken uppkallades efter von Essens favoritingst, Vulcan. Tillverkningen förlades först till von Essens gamla stångjärnsmedja,

men den brann ner samma år och en ny byggnad i trä uppfördes. De första årtiondena var ekonomiskt besvärliga och det var först på 1880-talet som företaget började gå med vinst. Hans Henrik von Essen uteslöts efter några år ur företagets styrelse på grund av trassliga affärer och gammaldags arbetsmetoder. Styrelsen flyttades 1872 till Göteborg. Tack vare den driftiga fabriksledningen, George Murray och Hans Gustafsson, kunde Vulcan utvecklas och befästa sin position som ett ledande företag i branschen.

På Vulcan tillverkades troligtvis både de äldre farliga fosfortändstickorna samtidigt som säkerhetständstickorna.

Arbetskraft och arbetsmiljö

Fabriken behövde mycket arbetskraft och fylldes med lantarbetare från trakten runtomkring, som nu blev fabriksarbetare istället. Arbetstillfällena på Vulcan var viktiga och emigration behövde inte längre vara ett alternativ för att hitta arbete. Arbetskraften fylldes på av familjemedlemmar och arbetet gick ofta i "arv" till nästa generation. Arbetsdagen styrdes av fabriksvisslan som ljöd flera gånger om dagen; för väckning tidigt på morgonen, vid arbetsdagens början och slut och för raster.

Mycket av förarbetet, såsom limmandet av själva askarna och klistrandet av etiketterna, utfördes ofta i hemmen där kvinnorna och barnen var billig arbetskraft.

Några jämförande siffror:

1870: 122 anställda, 19 200 askar/dag

1893: 1 208 anställda, 1 224 288 askar/dag.

1906: 1 400 anställda, 2,5 miljoner askar/dag.

Trots glädjen över att ha ett arbete fanns det nackdelar. Arbetsdagen var lång, lönen låg och arbetet i förpackningssalen var monotont och bestod i att sitta på en pall i var sitt bås och fylla ett bestämt antal stickor i de små askarna dagen lång.

Den katastrofala branden på Vulcan

Säkerhetständstickorna, som tillverkades och paketerades i stora mängder, var lättantändliga vid friktion och fruktan för bränder var stor och inträffade nästan dagligen.

För 150 år sedan, år 1875, inträffade just en sådan brand, som har blivit en av de värsta arbetsplatsolyckorna i Sveriges historia.

Händelseförloppet var snabbt. *"Klockan är strax före sex på morgonen den 18 februari 1875. Ute är det kolmörkt men snön lyser upp vägen en aning för de 70 flickor och kvinnor som just ska börja dagskiftet i packsalen på fabriken. Skiftet har bara arbetat i en kvarts timme när en nyfylld ask plötsligt börjar brinna i handen på en arbeterska."* Hon hade som vanligt knackat på en bunt tändstickor med ena handen, ett handgrepp som flickorna brukade göra innan tändstickorna fördes in i askarna. Men då uppstod friktion och det slog eld. Enligt reglementet skulle hon hålla kvar den brinnande asken i handen tills den brunnit ut eller släcka den i en vattenfylld tunna som stod centralt i rummet. Smärtan blev för stor och hon kastade asken ifrån sig. Vid detta tillfälle skulle en större order packas och man arbetade tvåskift. Man har beräknat att det fanns cirka 40 000 tändsticksaskar i lokalen. Elden spreds snabbt och inom några sekunder var hela förpackningssalen ett enda eldhav. Vid branden omkom omedelbart 44 flickor och unga kvinnor. Ytterligare två avled inom ett par veckor. Bland dem 12 av de 18 som räddat sig vid branden i Motala några veckor tidigare och nu var inlånade till fabriken i Tidaholm.

Hur kunde detta hända?

Fabriken var inrymd i ett envånings trähus, vilket lätt kunde antändas vid brand. Det fanns bara en utgång, en dubbeldörr, som öppnades inåt mot fabrikslokalen! De flesta av de 70-talet arbetarna rusade mot dörrarna, men vägen ut blev snart blockerad av skräckslagna flickor som tryckte på bakifrån. Några av flickorna försökte i stället ta sig ut genom fönstren. Men rutorna var

stabila och svåra att krossa. Ett fåtal lyckades ta sig ut den vägen, de övriga dukade snart under av röken och den intensiva värmen. De stora takfönstren som tjänade som ljusinsläpp i fabriken gick däremot sönder av hetta.

Räddningsarbetet blev kaotiskt. Chefer och arbetsledare orkade inte ta initiativet. Plåtslagaren Otto Bengtsson upptäckte branden tidigt. Genom att krossa ett fönster till fabrikslokalen, som ännu var hel, lyckades han rädda två flickor som låg medvetlösa strax innanför. Den ena flickan var hans fästmö. Det brann i deras kläder men han släckte elden genom att rulla dem i snön.

När branden brunnit ut och röken skingrats kunde man äntligen ta sig in i den helt utbrunna byggnaden. Otto Bengtsson berättar i en intervju 50 år senare: *”det var en fruktansvärd syn. Här lågo de förkolnade liken efter alla dessa som plötsligt träffats av döden mitt i sitt arbete. Många av dem var brända till oigenkännlighet. Aldrig har jag varit med om ett tyngre och mera sorgfyllt arbete.”*

Av de överlevande var nio mycket svårt brända. En av dem var så illa bränd att man upptäckte att hon var vid liv först när hon lades i en kista. En suck och en ryckning i det vanställda ansiktet visade att hon levde. Kvinnan överlevde och gifte sig senare och blev mor till två barn.

Problemet med att identifiera de döda gjorde att man inte kunde ge dem individuella gravar. I stället jordfästes de i en gemensam grav på Tidaholms kyrkogård. En minnessten restes över dem. De följdes till graven av mer än 5 000 människor.

Disponenten, Hans Gustafsson, kände ett stort ansvar för olyckan. Han fick ett nervsammanbrott och ville sluta, men övertalades att stanna.

Friherren von Essen ansåg däremot att branden var Guds straff för att några av flickorna hade deltagit i en danstillställning kvällen innan katastrofen.

Efter branden tillsattes en undersökningskommission, som kunde konstatera att *”erforderliga försiktighetsåtgärder mot spillande af människoliv och mot eldfara var förbisedda i flera väsentliga fall”*.

En ny fabriksbyggnad stod snart klar och tre månader senare kunde tillverkningen återupptas. Den här gången lär byggnaden vara betydligt säkrare ur brandskyddssynpunkt.

Nino Mick och romanen "Vulcan"

Under 2023 utkom en roman med titeln "Vulcan" skriven av författaren Nino Mick. Handlingen i romanen utspelas kring tändsticksfabriken Vulcan underorstrejken år 1909. Strejken drabbade inte bara Vulcan utan stora delar av industrin i Sverige. Arbetarna hade fått nog, de ville ha löner som det gick att leva på och inte minst en förbättrad arbetsmiljö.

Trots att romanen utspelas år 1909 så tar den avstamp i den förskräckliga branden som inträffade dryga 30 år tidigare. Författaren låter de döda arbetarskorna, som inte har fått ro i sin grav, bli berättarröst åt romanens fiktiva människor. De vill berätta vad de ser!

Runt huvudpersonen Sara, uttröttad och bekymrad, får läsaren följa ett antal människor och deras strävsamma liv. Denna sommar, 1909, är Sara lämnad ensam med sitt försörjningsansvar för sina två barn. Som tändsticksarbeterska tjänar hon inte mycket och lönen skall räcka till hyra och mat. Det ryktas dessutom om strejk.

Mannen, Salemon, som är ungsocialist och som vägrat värnplikt, har dömts till tre månaders fängelse på Långholmen. En tid innan domen hade han gift sig med Sara och blivit styvfar till hennes två barn. Egentligen trodde han mer på fri kärlek än äktenskap, men hoppades att en familj skulle rädda honom från att "lära sig döda andra människor".

Till Saras hjälp kommer den 20 år äldre Berta Bäckman. Hon är stor och stark och tar alla arbeten hon kan få. Berta blir inneboende hos Sara och bidrar till hyran. Hon är duktig på att plocka bär, nässlor, rötter och annat nyttigt i skogen, som blir en del av mathushållningen. Men Berta är också ett mysterium, hennes ena hand är bränd och på ryggen har hon ärr efter brännskador. Som tändsticksarbeterska har hon tidigare drabbats av den förödande käknekrosen och saknar nu underkäke, vilket ger henne ett udda

utseende och svårigheter att tala.

I Tidaholm finns en liten grupp entusiastiska ungsocialister. De träffas regelbundet i Folkets Hus för möten, där viktiga frågor diskuteras och författare som Kropotkin och Marx läses. De anser att samhället skall förändras genom revolution.

Naemi är den enda kvinnan i gruppen och hon går in med liv och lust för att bidra till samhällsförändringen som snart måste komma. Hon arbetar också på fabriken. Sommaren är varm och skön och Naemi och Natanael, även han ungsocialist, förälskar sig i varandra. Trots att de använder "kändånger" blir Naemi gravid. När Natanael ställer sig tveksam väljer Naemi att göra abort. En tidig och beprövad metod, och dessutom livsfarlig, är att skrapa av fosfor ifrån tändstickor och blanda avskrapet med varm mjölk och sedan dricka det. Det går illa för Naemi, hon dör på Falköpings sjukhus en tid senare.

Strejken går inte särskilt bra. Eftersom det är dåliga tider för fabriken är ägarna närmast tacksamma för att arbetarna strejkar så att de slipper betala ut löner. På Vulcan finns också ett stort lager av tändstickor och leveranserna kan fortsätta tack vare strejkbrytare. Vilhelm, som har anställts direkt efter avslutad skolgång, väljer att arbeta även om han blir utstött, inte minst ifrån fotbollslaget. Han behöver hjälpa sin ensamstående mor och de yngre syskonen. Vid midsommarfirandet träffar han Ester med den underliga huvudbonaden, bonnetten, som används av Frälsningsarméns kvinnor. Han blir förälskad och följer med henne på Frälsningsarméns möten.

Strejkkassan är inte stor. I solidarisk anda delas matvaror ut till behövande familjer. När strejken är över efter bara några veckor har inget förändrats till det bättre för arbetarna. Sara och familjen har däremot blivit tvungna att flytta ifrån lägenheten i det hus som fabriken äger och flytta in hos en annan familj. Sara är tillbaka på sin arbetsplats, trots allt nöjd med att allt är som förut. *”Innerask, stickebunt, ytterask. Skjut samman, lägg åt sidan. Sara har inte glömt hur en gör och är fortfarande snabb. Det var inte många askar innan allt kändes som vanligt. Som om strejken aldrig hade ägt rum.”*

Romanen slutar ändå med en viss framtidstro. Förändringar är på gång och Tidaholm, som blev köping 1896, får den 1 januari 1910 stadsprivilegier. Företaget Vulcan fortsätter att sätta sin prägel på staden; musikkår, manskör, bibliotek, föreläsningförening med mera. Frikyrkorörelser, nykterhetsrörelsen, fotbollslaget och den så kallade Tidaholms-andan medför att samhällsomvandlingen sker med "ansvarskänsla, samarbetsvilja och anpassningsförmåga".

År 1917 övertog Ivar Kreuger samtliga tändsticksfabriker i Sverige och skapade ett enda bolag, STAB, Svenska Tändsticksaktiebolaget. Men det är en annan historia.

Källor:

Kjellgren, E., Tidaholm: från sätesgård till industriort (1977). Tidskriften Historiskan, nr 4/2020. Larsdotter, A., Fabriksbranden i Tidaholm.

www.tjugofyra7.se. Erlandsson, U., Brand i Tidaholms tändsticksfabrik tog 46 liv.

Intervju med Nino Mick i Lundströms bokradio, november 2023. (SR play).

Historien om Sverige, del 9: Folket tar makten, år 1809-1921. (SVT play).

Annicka Berggren

Författaren Nino Mick besöker Biblioteket i Götene, onsdagen den 12 mars kl 18.00, och kommer då att berätta om sin bok "Vulcan".

Föredraget är ett samarrangemang mellan Götene biblioteket, Götene släktforskarförening och Föreningen för Västgötalitteratur. Fri entré, kontakt Biblioteket i Götene, 0511-38 60 80.

Vampyren på Torpa stenhus

Den engelske kyrkohistorikern och författaren Montague Rhodes (M. R.) James (1862-1936) debuterade 1904 med novellsamlingen *Ghost Stories of an Antiquary*. I en av dess noveller, ”Count Magnus”, bygger han på erfarenheter insamlade under två Sverigeresor kring sekelskiftet. Huvudpersonen, Mr. Wraxall, är en engelsk forskare som kommer för att studera ett värdefullt arkiv på ett gammalt slott i Västergötland. Inspirationen från Länghem och Torpa gård är tydlig. Berättelsen utspelas på en herrgård han kallar Råbäck, men som han skriver inte är dess verkliga namn. Slottet är en av de bäst bevarade byggnaderna i sitt slag och dess bild återfinns i Erik Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna*, framgår det. Huset uppfördes av en storman tillhörande ätten De la Gardie (liksom med gårdsnamnet är det inte ättens verkliga namn, upplyser berättarjaget) vars ättlingar fortfarande besatt det och som bemötte Wraxall med stor gästfrihet.

Torpa-gravyren ur Dahlberg

Sockenkyrkan var besynnerlig för en engelsk besökare. Innertaket var bemålat med otäcka (”strange and hideous”) bilder föreställande yttersta domen och predikstolen var av någon anledning utrustad med tre timglas. Det som fångade Wraxalls intresse var dock främst en tillbyggnad till kyrkan; ett mausoleum uppfört av stenhusets byggherre för sig och sina efterlevande. Wraxall kunde genom nyckelhålet se ett antal gamla kopparsarkofager. När han senare undersöker dessa närmare såg han att två av de största sarkofagerna hade krucifix på locken medan den tredje, rymmande greve Magnus kvarlevor, istället var ornamenterad med krigsscener, avrättningar och en flyende man som jagades av något slags monster.

Torpa-graven på Länghems gamla kyrkogård

I de familjepapper Wraxall kommit för att studera framträdde Magnus De la Gardie som en stark och kapabel man. En tid efter stenhusets uppförande hade ett bondeuppror utbrutit i trakten, och herren till Råbäck tog på sig ledarrollen i dess kväsande med avrättningar och bestialiska bestraffningar som följd. Den historiska bakgrunden här är dels det medeltida bondeuppror i Kind och Mark som bekämpades av Arvid Knutsson på Torpa, dels kan möjlig inspiration komma från stenbockarnas estländska gods Kolk (eller Kolga). Gustav Otto Stenbocks fru Christina De la Gardie ärvde stora egendomar i Baltikum som övertogs av deras barn; 1745 blev deras barnbarnsbarn Carl Magnus Stenbock fideikommissarie på Kolk och gjorde sig känd som bondeplågåre.

De svensktalande bönderna i Estland stod av tradition inte under livegenskap som de estländska, men under 1700-talet började även de att behandlas som handelsvara. En stor grupp bönder på Stenbocks domäner opponerade sig mot den nya ordningen och deporterades till Ukraina: de utgör grunden till Gammelsvenskby. Om James kände till stenbockarnas baltiska historia skulle det kunna bero på att hans engelske författarkollega Eric Stenbock blev fideikommissarie på Kolk 1885. (Stenbock skrev bland annat novellen *The true story of a vampire*.)

Wraxall hypnotiserades av porträttet av Magnus De la Gardie, men berättaren betonar att det inte berodde på att det utstrålade skönhet; snarare var Magnus en ovanligt ful person. Motivet med den mystiska tavlan är en stark genremarkör inom den gotiska berättartraditionen, kanske tydligast uttryckt i Oscar Wildes *The Picture of Dorian Gray* (1891).

Stenbock

Vid sidan av de historiska studierna ville Wraxall veta om några folkliga traditioner kring greve Magnus levde i bygden, och han intervjuade därför föreståndaren för gästgiveriet han tagit in på. Denne var först tveksam till att tala och Wraxall undrade om det berodde på vanlig svensk tröghet eller på att hans fråga var besvärande. Han fick dock veta att den allmänna bilden i folkminnet var att dagsverkare torterades svårt vid minsta förseelse, att hus brann ner under mystiska omständigheter med alla sina invånare, och att en tid efter Magnus död hade några frälsbönder gått på tjuvjakt i de grevliga skogarna och mött ett fruktansvärt öde. Gästgivarens egen farfar hade hört någon skrika, ”just as if the most inside part of his soul was twisted out of him”, följt av ett omänskligt skratt och ljudet av en tung dörr (till gravkammaren, förstår man) som stängdes.

Gästgivaren berättade också att greven gjort den ”svarta pilgrimsfärden” och tagit med sig något okänt från den. En ledtråd till denna kryptiska upplysning presenterade sig när Wraxall gick igenom Magnus räkenskapsböcker och fann en svartkonstbok innehållande hans egna anteckningar med rubriken *Liber nigrae*

peregrinationis. Anteckningarna nämnde nödvändigheten av att besöka Korasin, staden där det ansågs att Antikrist skulle födas, för att uppnå makt och odödlighet.

Mr. Wraxall hade den olyckliga vanan att tala högt för sig själv, och vid ett av sina besök i gravkapellet yttrade han en önskan att få se greve Magnus. Han fick inget svar, men ett högt metalliskt ljud hördes, som han antog var något kyrkstäderskan tappade ute i kyrkorummet, men som läsaren förstår är greven som rör sig i sin sarkofag och får ett av de tre låsen på kistan att lossna. Vid ett annat tillfälle nynnade han något i stil med "Är du vaken, greve Magnus? Sover du greve Magnus?" James tycks här anknyta till spökhistorierna om Gustav Otto Stenbock som lär kunna manas fram i stenhuset med en liknande formel.

Novellen når sitt klimax när Wraxall, som plötsligt kallats tillbaka till England, tittar in i gravkoret för att ta avsked av sitt forskningsobjekt och på nytt framkastar sin önskan att få träffa De la Gardie. Vid det tillfället lossar det tredje låset på sarkofagen och Wraxall "såg tydligt locket lyftas uppåt". Vampyren förföljer sedan Wraxall till England där den till slut får tag i och förtär honom.

Oscar Söderholm

Till Agneta Tjäders minne

Journalisten och författaren Agneta Tjäder avled den 1 november 2024. Vi minns henne alla med värme och stor uppskattning inte minst för hennes fantastiska kulturengagemang. Agneta var en mycket kunnig guide och berättare. Föreningen fick senast förmånen att lyssna till Agneta 2022 på Åsundsholms herrgård, i en mycket initierad föreläsning om Birgit Th Sparre, i samband med föreningens 60-årsjubileum.

Agneta Tjäder föddes i Viskafors 1946. Efter utbildning vid Journalistinstitutet i Göteborg etablerade hon en gedigen karriär som såväl journalist och författare som föreläsare och guide. Agneta Tjäder har skrivit ett tiotal böcker. Hennes första handlade om Drottningholms slott, som hon skrev under sin tid i Stockholm. Boken gavs ut av Bonniers förlag och sålde i 50.000 exemplar. Flera av böckerna har varit av kulturhistorisk karaktär. "Vägskvalp", med Jörgen Wester, för UT. "Bygden runt sjön" med Jan Töve, "Bygden kring berget", om Kinnekulle och "Mölnaldsån – från källan till drömmarnas kaj". "Herrgårdsliv på Torpa" och "Flickan från Ingenstans", om Birgit Th Sparre. Boken "Bredgårdsmannen" som kom ut under våren 2024 blev hennes sista bok.

Nu vilar Agnetas penna efter ett liv med skrivandet och berättandet som urkraft. Tack för din mycket fina och gedigna kulturgärning, för evigt inskriven i den västgötska litteraturen. Må Du vila i frid.

Styrelsen

Vi gratulerar

Stort grattis till Henrik Williams, professor emeritus i runologi som medverkar i vårt Meddelande med tolkningar av västgötska runstenar. Han har tilldelas ett stipendium på 100 000 kronor från Stiftelsen Klockrosen och får stipendiet för boken *Rökstenen och världens undergång*. Ur motiveringen: "En ny och sammanhängande tolkning av världens längsta runtext för oss samman med människor som levde för 1000 år sedan. Med berättarglädje inviger han oss i de myter och berättelser som präglade deras tid."

Västgötalitteratur på bokmässor

Västgötalitteratur deltog på Skaraborgs Bokmessa i Töreboda

Föreningen för Västgötalitteratur deltog sedan vanligt på Bokmässan i Göteborg under några septemberdagar. Utöver det så deltog Västgötalitteratur för första gången på Skaraborgs Bokmessa som år 2024 var i Töreboda. En lördag i oktober befann sig ca 55 utställare i byggnaden Gjutaren. Där fanns ett brett utbud med bokförsäljning, författarintervjuer och kafé. Allt var mycket välordnat av Studieförbundet Vuxenskolan och Töreboda kommun.

Nästa bokmessa var en lördag i november, då Hjo slog på stort med sin första "Bokialen". Ca 30 utställare deltog i samlingslokalen Lilla Park där det erbjöds bokförsäljning, författarmöten, fika och ett digert scenprogram med föredrag och panelsamtal.

I Hjo blev det liksom på de ovan nämnda bokmässorna många intressanta samtal, bra försäljning och ökat medlemsantal. Det var friskt vågat av några aktörer i Hjo att starta upp Bokialen, som lyckades mycket väl. Vi får hoppas på en fortsättning under 2025. Nästa bokmessa Västgötalitteratur kommer att delta på är lördagen den 1 mars i Logårdens hembygdsgård i Odensåker mellan Skövde och Mariestad. Som det ser ut nu kommer ett tjugotal utställare att delta. Kom gärna dit. Utöver ett brett bokutbud kommer hembygdsgården att servera hembakat bröd och våfflor.

Niklas Krantz

Personnamn på västgötska runmonument 5.

Namnet fruɑ på Sörgårdsstenen (Vg 192)

Runstenen vid Sörgården, Gölningstorp i Nittorps socken och Kinds härad samt Tranemo kommun är 235 cm hög och därmed ganska ståtlig. Men den bär en synnerligen enkel runslinga längs vänstra kanten som kröker av vid toppen och slutar en kort bit ner på högra sidan. Det är en mycket ovanlig och inte särskilt tjugig formgivning. Elisabeth Svärdström återger inskriften i Västergötlands runinskrifter (s. 341):

suin : risti : stin : pena : eftir : fr̥uɑ : sun : sin

”Sven reste denna sten efter fruɑ, sin son.”

Hon skriver: ”Stenytan är på sina ställen mycket skrovlig, varigenom huggningen försvårats. Ristningen är på det hela taget djup och tydlig, endast namnet på den döde är osäkert.” Det förklarar osäkerhetsmarkeringen med punkter under två av runorna. Senare undersökningar av Runverket vid Riksantikvarieämbetet har dock kunnat säkerställa läsningen av **u**-runan, även om **r**-runan fortfarande är något oviss.

Enligt den något cyniska ”Janssons lag” drabbar en skada alltid runinskriftens mest intressanta del, i detta fall det uppenbarligen ovanliga namnet på sonen till Sven. Tolkningsunderlaget är alltså inte fullt tillfredsställande i detta fall. Tills vidare finns likväl inget skäl att utgå från någon annan läsning än **fr̥uɑ**.

Runföljden har veterligen bara fått ett tolkningsförslag och det av Svärdström som skriver: »Namnet på den döde är fortfarande dunkelt. Möjligen kunna runorna, sådana som de ovan uppfattats, återge *Froði*, ett vanligt fornnordiskt namn, känt även från litterär tid.»

Hon förutsätter därmed en felristning, ett omotiverat utelämnande av en **þ**-runa, i den för övrigt fullkomligt korrekt utformade inskriften. Eftersom man inte har några skäl att förvänta en så pass grov önjaktighet i denna runristning bör en alternativ tolkning sökas i första hand.

En möjlighet är att runföljden **fr̥uɑ** representerar akkusativformen av ett mansnamn *Froi* ’den karske, raske, snabbe’, en

form av *froR*. Nordiska motsvarigheter till detta adjektiv är bland annat *fior*, *fio* i forndanska, fornsvenska och svenska dialekter samt med ett par belägg i äldre nysvenska. Ett hinder i sammanställningen av detta ord och namnbelägget i Vg 192 är att etymologerna entydigt härlett *fio* från det medellågtyska *vrō* (Hellquist s. 242).

Av kronologiska skäl är det svårt att tänka sig att ett lånord från det tyska språkområdet så här tidigt har avsatt spår i det runvästgötska namnförrådet. Men ursprunget till *fio* är långtifrån entydigt. Även i fornisländskan finns nämligen samma adjektiv, *frór*, men det är en variant till *frár* med likadan betydelse. Detta senare ord motsvaras av fornsvenskans *fiar* och svenska dialekters *frå*, jämte ett belägg i äldre nysvenska (SAOB). De båda fornsvenska formerna *fior* och *fiar* är uppenbarligen besläktade.

Det fornisländska ordet *frór* och som ingående i sammansättningen *fróleikr* är mycket svagt belagda. De finns bara i verket *Elucidarius* och predikosamlingen *Den isländska homilieboken*. Dessa handskrifter från 1150–1200 tillhör å andra sidan de allra tidigaste isländska textkällorna över huvud taget, vilket gör det osannolikt att vi där skulle ha att göra med tyska importord.

Man måste därför räkna med att det även i fornöstnordiskan har funnits två varianter av det aktuella adjektivet, både *fiaR* och *fioR*. De medeltida beläggen och den senare formen *fio* kan naturligtvis vara lånade från lågtyskan, men kan enligt min mening lika gärna ha inhemskt ursprung. Det fornisländska *frór* tyder i vilket fall på att man vågar räkna med denna form redan under äldsta tid och därmed också som bas för ett namn på Vg 192.

Det återstår att undersöka hur ett mansnamn *Froi* passar in i ett runnordiskt namnförråd. Namn bildade utifrån adjektiv i svag form är vanliga. Utgående från mentala egenskaper har vi bara i Västergötland *Kati* ’den glade, muntre’ och *Sefi* ’den lugne, stillsamme, saktmodige’.

Ett sista indicium för att adjektivet *frár* ~ *frór* verkligen har kunnat användas vid namnbildning är det fornvästnordiska dvärgnamnet *Frár* i eddadikten *Völvans spådom* (strof 13), vilket i handskriften *Hauksbók* skrivs *Frór* (Norrœn Fornkvæði s. 20). Detta namn betecknas naturligtvis som mytiskt, men namn som i Västnorden bara förekom i denna kategori användes också i runöstnordiskan på verkliga personer. Det gäller även ett antal isländska dvärgnamn, i Västergötland företrädda av *Brūni* och *Fundinn* (Larsson s. 30).

Jag menar inte att *Froi* skulle vara ett dvärgnamn, bara att om samma ord kunde användas som namn på en mytisk dvärg och sådana namn kunde brukas i vikingatidens Västergötland, hindrar inget att ett av dem dyker upp på Vg 192. Till dess att någon kommer på ett bättre förslag menar jag därför att sonen till Sven på Sörgårdsstenen hette *Froe*, en kanske ovanligt pigg västgöte.

Litteratur

Hellquist, Elof, 1980: *Svensk etymologisk ordbok*. 3 uppl. Lund.
Larsson, Patrik, 2011: *Till tolkningen av fili på runstenen U 674 jämte några tankar kring namn på mytologiska gestalter, fingerade och verkliga personer*. I: *Studia anthroponymica Scandinavica* 29, s. 21–35.

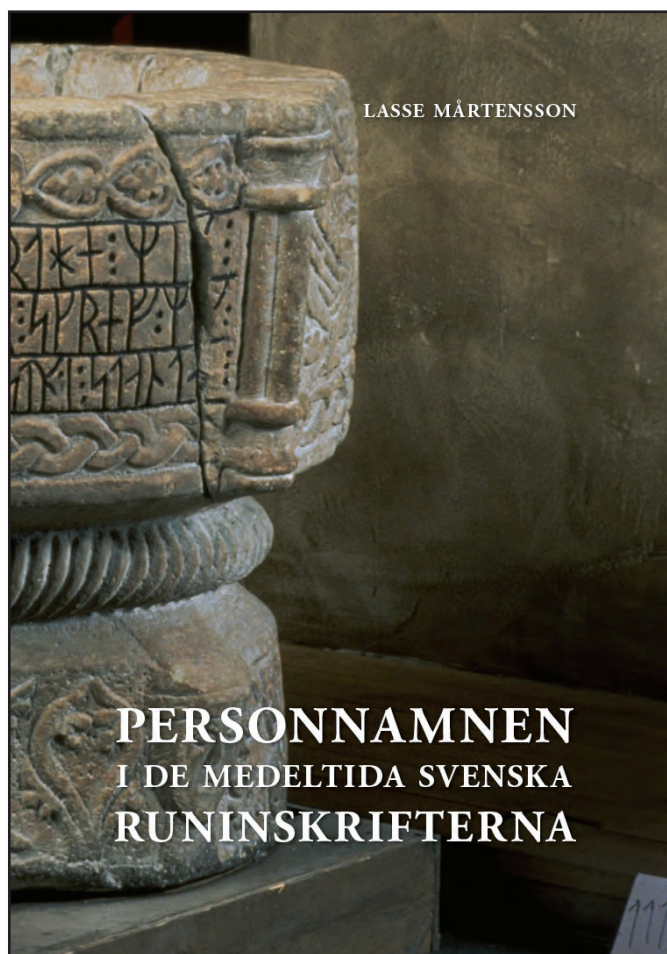
Norrœn Fornkvæði. Udg. Sophus Bugge. 1867. Christiania.

SAOB = *Ordbok över svenska språket*. Stockholm.

Västergötlands runinskrifter. Utg. av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström. 1940–1970. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 5.) S. 340–41.

Henrik Williams

Västgötar från tidig medeltid

De flesta runinskrifterna i vårt land tillkom under vikingatiden, till och med 1000-talet. Men ett antal runinskrifter hör hemma i tiden som följer, under medeltiden från 1100-talet och framåt. Om personnamnen i de sistnämnda inskrifterna har professor Lasse Mårtensson i Uppsala skrivit boken *Personnamnen i de medeltida svenska runinskrifterna* (Uppsala 2024). Institutet för språk och folkminnen (Isof). Här behandlas sammanlagt 204 namnbelägg, vilka avser totalt 185 personer, därav 151 män och 34 kvinnor. Det intressanta med det här materialet är dels att vi har föga övrigt skriftligt material från denna tid, dels att personerna i detta material kan förväntas tillhöra en annan social grupp än den som vi finner i den latinska skriftkulturen. Dessutom är materialet intressant nog i stor utsträckning västgötskt.

Till stor del hör de medeltida runinskrifterna hemma i vardagliga situationer. Runorna användes här för vardagliga meddelanden, som oftast inte var avsedda att bevaras utan var av mera tillfällig natur.

Västergötland blir intressant därför att det framstår som ett förnyelsecentrum för runorna under medeltiden, särskilt Gudhems och Vartofta härad. Det gäller till exempel stungna runor och dubbelteckning av lång konsonant.

Förnamn

Boken är till stora delar en intressant materialsamling med givande diskuterande inlägg. En stor del härav handlar om förnamn eller som de här benämns: huvudnamn. Först tas de nordiska mansnamnen upp, och allra först de sammansatta mansnamnen, vilka är 28 för Västergötlands del. Exempel härpå är vanliga namn som *Gunnar* på en träbåge från 1175–1200 i Rådene kyrka, Gudhems härad, men också ovanliga namn förekommer såsom *Dagång* på en gravhäll från 1200–1225 på Näs kyrkogård, Vartofta härad, *Enar* på en häll från omkring 1200 i Värkumla socken, Frökinds härad (bild 1), och *Sköldulf* på en kyrkklocka från 1225–1275

i Tibro kyrka i Kyrkefalla socken, Kåkindes härad. Sammanlagt omtalas här 33 västgötar.

Därefter följer de osammansatta namnen. Här finns vanliga namn som *Bo* på ett revben från 1100-talet i Lödöse (bild 2) men också ovanliga namn som *Hedge* på en smörspade från 1200-talet i Lödöse (bild 3), *Brat* på en trästicka från 1400-talet i Lödöse och *Bove* på en dopfunt från 1100-talet i Blidsbergs kyrka, Redvägs härad. Här nämns sammanlagt 30 västgötar.

Bland nordiska kvinnonamn finns de sammansatta namnen, exempelvis *Bothild* på en gravhäll från 1150–1200 på Södra Vings kyrkogård, Ås härad, *Reginmod* på en gravhäll från 1175–1200 på Ugglums kyrkogård, Gudhems härad (bild 4) och *Torhild* på en träskål från 1250–1300 i Lödöse. Sammanlagt nämns 7 västgötskor.

Av osammansatta kvinnonamn finns i detta material 3 från Västergötland, nämligen *Hed* på en gravhäll från 1150–1200 på Högstena kyrkogård, Gudhems härad, *Stena* också på en gravhäll från 1200–1225 på Näs kyrkogård, Vartofta härad och *Ylva* på en sandstenskvader (en fyrkantigt tillhuggen byggnadssten) från 1200–1250 i Börstigs kyrka (nu i Åsarps socken), Frökinds härad.

Mest frekventa bland de nordiska namnen är alltså de sammansatta mansnamnen. Flera av de osammansatta kvinnonamnen är ovanliga.

Vi går över till de icke-nordiska förnamnen och tar först upp latinska profana mansnamn. Här hittar vi endast *Magnus*, belagt 3 gånger i Västergötland, dels på ett svarvat föremål av älghorn från 1200–1325 i Varnhems kloster, dels på en kyrkklocka från 1225–1275 i Tibro kyrka (nu i Kyrkefalla socken), Kåkindes härad, dels slutligen på en gravhäll från 1175–1200 på Broddetorps gamla kyrkogård (nu i Hornborga socken), Gudhems härad.

Av kristna, gammaltestamentliga mansnamn finns två bevarade från denna tid i Västergötland: *Abraham* och *David* på en sandstenskvader från 1200–1250 i Börstigs kyrka (nu i Åsarps socken), Frökinds härad (bild 5).

Följande kristna, nytestamentliga mansnamn nämns från Västergötland: *Andres* (med sidoförnamnen *Andris*, *Anders*): dels på en dopfunt från 1175–1200 i Gällstads kyrka, Kinds härad, dels på ett dörrbeslag från 1175–1200 i Fredsbergs kyrka, Vadsbo härad, dels på en dopfunt från 1175–1225 i Finnekumla kyrka, Gudhems härad, dels på en gravhäll från 1150–1200 på Högstena kyrkogård, Gudhems härad. *Johannes* står på ett yxskäft från 1225–1275 i Lödöse. *Mattias* står på en gravhäll från 1200-talet i Jungs gamla kyrka, Skånings härad. Slutligen finns *Peter* dels på en träbåge från 1175–1200 i Rådene kyrka, Gudhems härad, dels på en gravhäll från 1100-talet i Edåsa kyrka, Gudhems härad, dels på ett yxskäft från 1225–1275 i Lödöse, dels slutligen på en gravhäll från 1100-talet på Rådene kyrkogård, Gudhems härad.

Det engelska mansnamnet *Dyrmod* står på en gravhäll från 1150–1200 i Södra Vings kyrka, Ås härad och det västgermanska namnet *Vinfrid* finns på en laggekårsbotten från 1100-talet i Lödöse.

Ett kristet kvinnonamn (helgonnamn) är *Margareta*, som återfinns på en gravhäll från 1175–1200 i Slöta kyrka, Vartofta härad.

Sammanfattningsvis är de icke-nordiska förnamnen i klar minoritet. De flesta belägen hör till för övrigt välkända namn (t.ex. *Magnus*). Av de kristna namnen är de nytestamentliga flest. Belägen från 1100-talet och 1200-talets förra hälft representerar tidiga skeden i namnens historia i vårt land och deras former i skriften är därför av stort intresse.

Vid tolkningen av lågfrekventa namn är det viktigt att komma ihåg att de inte behöver vara karakteriserande. Det kan i stället vara fråga om uppkallelse. Det går inte säkert att konstatera nybildning av namn under denna tid. Men flera namn är unika, exempelvis *Bänkefrid* och *Dagång*.

Binamn

Bestämningar till förnamnen (binamn) är den del av namnfrasen som inte är förnamn. De säger någonting om vad samtiden ansåg vara av vikt att framhålla om namnbäraren i en viss kontext. Här

nämns Agneta Sundströms idé att skilja mellan ordsemantisk och namnsemantisk tolkning av binamnen. Det förra betonar exempelvis att namnet *Biur* betyder 'bäver'. Det senare innebär olika skäl till att en person kallas *Biur*. Detta försvåras av att binamnen ibland kan användas i flera generationer. De vanligaste typerna av bestämningar är 1) släktskapsangivelser, 2) geografisk hemhörighet.

Bland binamnen återfinns djurbeteckningar, exempelvis *Näktergal* på en dopfunt från 1250–1300 i Lödöse. – Dessutom används beteckningar för redskap och vapen, såsom *Ho* på ett svarvat föremål av älghorn från 1200–1325 i Varnhems kloster. – Vidare brukas namn på *far(ar)*: *Romfarare* på en gravhäll från 1175–1200 på Broddetorps gamla kyrkogård, Gudhems härad.

Titlar och yrkesbeteckningar används: *Mästerman* står på ett dörrbeslag från 1200–1225 i Götlunda socken, Vadsbo härad. *Präst* står på en gravhäll (liljesten) från 1200-talet på Leksbergs kyrkogård, Vadsbo härad samt på en gravhäll från 1150–1200 på Högstena kyrkogård, Gudhems härad. *Stenmästare* påträffas på en gravhäll från 1150–1200 på Södra Vings kyrkogård, Ås härad.

Bosättningsbeteckningar förekommer relativt ofta i materialet. Från Västergötland känner vi från *Fötene (af føtto)* (Fötene i Stora Härene socken, Kullings härad) på en gravhäll från 1200-talet i Jungs gamla kyrka, Skånings härad. Vidare omtalas i *Sjogerstad (i siua---sta)* (Sjogerstad i Sjogerstads socken, Gudhems härad) på en träbåge från 1175–1200 i Rådene kyrka, Gudhems härad. Slutligen står från *Synnerål (af suntr-)* på en gravhäll (liljesten) från 1200-talet på Saleby kyrkogård, Skånings härad.

Av 12 släktskapsangivelser (patronymika/metronymika) återfinns 8 i Västergötland, t.ex. *Hössesson (høsa : son)*.

Stefan Jacobsson menar att "runstensgenrens stil" gynnar bruket av ett enda namn. På samma sätt kunde binamn användas ensamt, t.ex. *Brat*. Vidare är geografiska bestämningar inte lika bundna till en viss kontext på samma sätt som släktskapsangivelserna. Men bestämningarna till förnamnen (huvudnamnen) placeras in personerna i ett geografiskt eller släktskapsmässigt förhållande.

Sammanfattningsvis karakteriseras Lasse Mårtenssons forskning här – liksom i andra sammanhang – av två drag: 1) den är metodiskt väl genomtänkt, 2) den är noggrant utförd. Dessutom är framställningen klar och i allmänhet lätt att ta till sig. Boken rekommenderas å det varmaste till läsning.

Per-Axel Wiktorsson

Minnesplats över Västgöta-Bengtsson

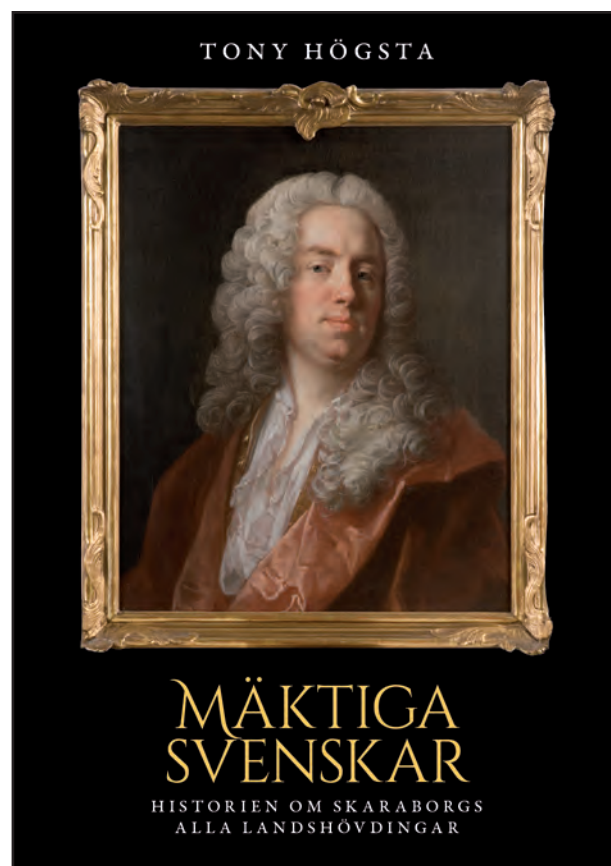

I november 2016 skickade Siv Ström in ett medborgarförslag till Skövde kommun. Hon ville att kommunen skulle hedra Sixten "Västgöta-Bengtsson" Bengtsson med en minnessten eller staty.

Nästan exakt två år senare, den 4 december 2018, invigdes en minnesplats i Skövde Kulturhus. På invigningen befann sig konstnärinnan Moa Edlund Anderson som hade skapat en porträttlik byst av Västgöta-Bengtsson. På invigningen befann sig även Västgöta-Bengtssons dotter Margareta och komikern Robert Gustafsson som berättade västgötahistorier. Förutom den vackra bysten på minnesplatsen kan man ta del av ljudfiler om och av Västgöta-Bengtsson. Västgöta-Bengtsson föddes 1908 i Skövde och avled därstädes år 2000. Däremellan, under sitt 92-åriga liv, hann han med ofantligt mycket. Han var bland annat pappa, lärare, författare och guide. Han forskade om västgötska dialekter, vilka både spelades in och skrevs ner fonetiskt. Han gav ut en stor mängd böcker, varav de flesta överlag är lätta att få tag i.

Niklas Krantz

Mäktiga svenskar Historien om Skaraborgs alla landshövdingar

I boken presenteras 38 färgstarka landshövdingar i Skaraborg från 1600-talet och fram till modern tid. Dessutom berättas den händelserika historien om Marieholms residens i Mariestad vid ån Tidån, ett stenkast från Väneren – Sveriges största sjö – i nordöstra Västergötland.

Beställ den inbundna boken och få den signerad på hogsta.forlag@gmail.com eller mobil 073-934 07 49 (sms). Boken innehåller 280 sidor och är rikt illustrerad med ett hundratal färgbilder.

Tony Högsta är frilansjournalist och har tidigare skrivit böckerna Minnesvärda svenskar, Dramatik och äventyr under 400 år och Alla tiders statsministrar – från Louis De Geer till Göran Persson. Han är även utbildad arkivarie vid Göteborgs och Lunds universitet.

Pris: 279 kronor (plus porto).

Tankar om Skara stifts första biskopar och var de verkade

Sigill efter biskop Erik: SIGILLUM : ERICI :
DEI : GRACIA : SCARENSIS : EPISCOPI

Förra medlemsbladet innehöll en artikel av Anders Alberius om vårt stifts första biskopar och deras hemvist. Han undrar över varför den förste tyske biskopen Thurgot sändes till Husaby och inte till Skara. Var det för att konungadöpet skett i Husaby eller för att Skara fortfarande var centrum för asatroende?

Jag kan se fler anledningar till att första biskopssäte förlades till Husaby. Enligt ett tillägg till äldre västgötalagen så skänkte Kung Olof (Skötkonung) hela byn till ”staffs och stols” (vilket betyder biskopssäte). Så det var väl naturligt att stiftets första verksamhet startades där kyrkan ägde sin första gård. I Husaby fanns både hus att bo och verka i och dessutom en gård att bruka för sin försörjning.

Varför skänkte kungen en gård just i Husaby då han sannolikt hade andra gårdar som han kunde avvara. En trolig anledning var att det där fanns en tidigkristen tradition vilket förekomsten av en Brigidakälla visar. Namngett efter ett irländskt helgon som levde på 500-talet. En annan anledning kunde ju vara att man redan vid tidpunkten för döpet hade planer på att bygga stenkyrkor. Vid 1000-talets början fanns ju många kyrkor och katedraler byggda av sten runt om i Europa. Men att bygga med sten och än mindre att med murbruk sammanfoga sten var inget som vikingarna hade ägnat sig åt. Men många vikingar hade säkert sett kyrkor och stenbyggnader under sina resor. I detta perspektiv var Husaby perfekt placering för ett första biskopssäte. Förutom en gård som kunde försörja verksamheten med mat och husrum så fick man en plats med i princip fri tillgång till byggnadsmaterialet sandsten då platsen ligger längst ut på Kinnekulles sandstensplata. Någon kilometer upp mot berget fanns kalksten som genom processen bränning och därefter släckning med vatten omvandlas till ett torrt vitt pulver. Blandat med vatten och sand blir det till murbruk som vid torkning binder samman sten till hållbara konstruktioner som håller än idag. Otaliga kyrkor i Skara stift är byggda av sandsten sammanhållen med murbruk från bränd kalk från Kinnekulletrakten.

Vem skötte det tidiga stiftet?

Precis som att Sveriges historia ofta är dess kungars så framställs normalt vår tidigaste kyrkohistoria som dess biskopars. Ett problem

är då de tidiga biskoparnas svaga kontinuitet på plats i stiftet, i synnerhet de som var utsända från ärkestiftet Hamburg-Bremen. Adam av Bremen skriver, ”Götarnas förste biskop var Thurgot, den andre Gottskalk, som prisas som en vis och god man, bortsett från att han stannade hemma och föredrog oaktksamhet. Som den tredje biskopen invigdes vår ärkebiskop Adalvard den äldre, en i sanning berömvärd man.” Biskop Thurgot anses ju varit på plats mellan 1014 och 1029 medan Adalvard den äldre kom först 1060. Biskop Osmund anses ha varit på plats i stiftet 1051–1056 men han betecknas av Adam som dålig förkunnare och hade inget stöd från den tyska kyrkan. Så under åren 1014 till 1059 kunde den tyska kyrkan bara förse oss med en närvarande biskop under 16 av 45 år. För att fylla luckan efter Thurgot står det i dagens biskopslängd, med hänvisning till Hilding Johansson i Skara stads historia del 1, att Sigfrid Junior var biskop under perioden 1030–1050. Hilding för ett resonemang om att det funnits två individer Sigfrid, en äldre som döpte kungafamiljen i Husaby och en yngre som levde in på Adams av Bremens tid. I Adams bok står det på fyra olika ställen om Sigfrid. Dock inget om någon äldre/yngre utan att han var en man berömd för lärdom och kraftgärningar som på kungens befallning predikade Guds ord för de vilda folkslagen i Sverige. Han skriver också om att Sigfrid var i Bremen i samband med Thurgots begravning år 1030. När han därefter återvände till Sverige tog ärkebiskopen avsked av honom under hedersbetingelser, i det han godkände hans predikofullmakt. Han skriver inget om att någon Sigfrid utsetts till biskop i Sverige. Finns det andra uppgifter om det?

Så hur leddes stiftet mellan Thurgot och Adalvard den äldre? Kan det ha varit så att biskop Thurgot byggt upp en stabil verksamhet med biskopens ställföreträdare i form av en domprost. En ställföreträdare som kunde fortsätta att etablera kyrkan i stiftet och bygga upp dess administration. Men vem kunde viga präster? Eller dröjde det till 1000-talets senare del då installerade Skarabiskopar mer kontinuerligt var på plats innan verksamheten hade stabiliserat sig?

Hur drevs en tidig biskopsgård?

Hur drevs en stor gård av kyrkan på den tiden? Sannolikt utfördes det praktiska arbetet med odling och djurskötsel av flera bönder som brukade delar av gården och levererade spannmål, mejeriprodukter, kött och andra varor till biskopssätets behov. För att hålla samman driften på hela gården fanns sannolikt en eller flera ledare. Titeln rättare finns dokumenterad redan på 1200-talet. Även begreppet bryte har funnits sedan folkvandringstid och var en benämning på en person med förvaltande eller arbetsledande funktion. En bryte kunde vara en träl som fått förtroendet att ha uppsyn över andra trälarna eller skötte en gård som han inte själv ägde. Vi får väl verkligen hoppas att det inte fanns några ofria trälarna som skötte de första biskopsgårdarna.

Hur utnyttjade biskopen sina biskopsgårdar?

Under medeltiden ökade antalet biskopsgårdar i stiftet. I tabellen nedan visas de större gårdar som kom att tillhöra Skara stift och kom att utnyttjas av biskopen som bostad. Det var inte bara som mer eller mindre tillfälligt boende som de utnyttjades. Brev som på något sätt berör Sverige och svenska förhållanden från år 817 till 1520 finns samlade i en sökbar databas, SDHK. Där har jag sökt fram ett antal brev, när första och sista skrevs på respektive biskopsgård. Som framgår av tabellen utfärdade biskopar under medeltiden tjänstebrev från de olika biskopsgårdarna. De flesta är naturligt nog utfärdade i Skara där domkapitlet hade sitt säte. Första brevet från Skarabiskopen i databasen skrevs 1241 från Götala. På 1430-talet blev Brunnsbo biskopsgård. Men även från de övriga gårdarna skrevs ett antal brev från slutet av 1200-talet till början av 1500-talet.

Utfärdandeort	Första år	Sista år	Antal brev
Skara	1280	1536	161
Götala	1241	1283	4
Brunnsbo	1436	1517	15
Husaby	1278	1480	12
Läckö	1294	1512	11
Säcke stad	1297	1450	20
Höjentorp	1309	1516	6

Nya undersökningar i Husaby visar biskopars närvaro

I Husaby pågår sedan hösten 2023 nya arkeologiska undersökningar ledda av Anna Nyqvist Thorsson från Västsvensk arkeologi i Lidköping. Dels utgrävningar och dels metalldetektorsökningar i åkern mellan biskopsborgen och kyrkan. Nyqvist Thorsson kan hittills berätta att förutom ett stort antal föremål, från bronsålder till vikingatid, har flera föremål som kan dateras till medeltid påträffats. De flesta är föremål som kan ha använts av de boende på en huvudgård under perioden, det vill säga folk som tillhörde det högre skiktet i samhället. Hit hör bronsbeslag, en blosshållare av järn och en nyckel av järn till ett skrin eller en kista. Andra föremål som tillhört medlemmar i välbärgat hushåll är två knivvändar av brons från hög- och senmedeltid. En av dem har en liljeliknande form (*fleur de lys*) och har suttit i änden på en kniv/dolk. Ett annat personligt föremål är en del av spännet i ett bälte. På den lilla plattan som var fästad på bältesremmen har bokstaven M i gotisk stil ristats och daterar därmed spännet till 1300-/1400-tal.

Utöver föremål från hushållet och mer personliga föremål har flera silvermynt hittats. Ett är möjligen en gros präglad under Erik av Pommern och ett annat har präglats under Birger Magnussons regeringstid (1290–1318). Han var sonson till Birger jarl. Ytterligare ett silvermynt har präglats under den engelske kungen Willam II (1087–1100) och har gjorts om till ett litet hänge. Kanske har det burits som skydd mot onda makter eller som lyckobringare och för att främja välstånd. De upphittade föremål som beskrivits här kan alla dateras till perioden då biskopen i Skara hade en stark anknytning till Husaby. De är från en tid då biskopen lät utföra stora om- och tillbyggnader på sin borganläggning och emellanåt också vistades på platsen. Kring biskopen verkade ett stort hushåll med tjänstefolk, militärt försvar och ämbetsmän i och vid borgens alla byggnader. Det är naturligt att föremål från biskopens hushåll förbrukats eller tappats och med annat avfall hamnat i jorden utanför gårdens bebyggelse. Men det är också föremål som var allmänna i ett högeståndshushåll under perioden och därmed svåra att knyta specifikt till biskopen. Med fyndet av två bokbeslag av brons närmar vi oss dock föremål som kan ha varit i biskopens ägo.

En bok var under medeltiden ett dyrbart föremål och ägdes framför allt av kyrkor och kloster. Lärda personer, och naturligtvis välbärgade, kunde också äga några böcker. Utifrån Husabys historia och utifrån biskopens tydliga närvaro på platsen är det rimligt att anta att bokbeslagen som hittats en gång har suttit på böcker som ägts av biskopen. Utöver bokbeslagen hittades ett annat föremål som vi säkert kan säga har tillhört biskopen av Skara. Det är en del av en sigillstamp av brons med synliga latinska bokstäver utmed ytterkanten. Bokstäverna är spegelvända för att bli läsbara då stampen trycktes in i mjukt vax eller lack. Bokstäverna är en del av den inskrift som löpt utmed det en gång spetsovala sigillet och bildar ordet SCARENSIS, det vill säga Skara på latin, och låter oss förstå att det handlar om biskopen i Skara.

Kanske har texten en gång följt samma formel som vi kan läsa på ett välbevarat sigill efter biskop Erik: SIGILLUM : ERICI : DEI : GRACIA : SCARENSIS : EPISCOPI. På sigillstampen från Hu-

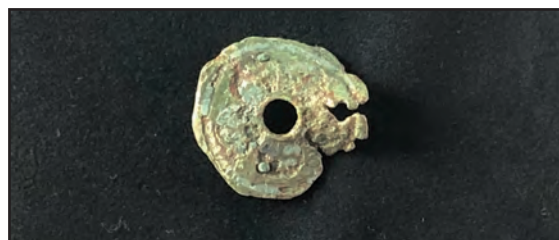
Nyckel av järn. Nyckeln hittades strax norr om biskopsborgen. Foto: Anna Nyqvist Thorsson.

Silvermynt präglad under Birger Magnusson. Foto: Anna Nyqvist Thorsson.

Knivvände. Foto: Anna Nyqvist Thorsson.

Bokbeslag av brons. Spår av förglasat material kan tyda på att beslaget varit emaljerat. Foto: Anna Nyqvist Thorsson.

saby finns namnet på biskopen dessvärre inte kvar. Anledningen till att sigillet inte är helt är förmodligen att det makulerats, det vill säga medvetet förstörts. Det gjordes när ägaren dog eller när man av någon anledning valde att byta utseende på sitt sigill. Sigillstampar makulerades för att de inte skulle kunna missbrukas av någon obehörig.

Nyqvist Thorsson menar vidare att den spetsovala formen, bokstäverna och placeringen av ordet Scarensis tyder på att sigillet hör hemma i 1200-talet eller början av 1300-talet. Mellan åren 1267–1278 var Erik biskop i Skara. Han efterträddes av Brynolf Algotsson som var biskop fram till 1317. Flera av Brynolfs sigillstampar finns bevarade, vilket visar att man under sin ämbetsstid kunde utforma och förbruka flera sigill. Vi vet inte vilken av Skaras biskopar som ägt sigillstampen från Husabys jord, men att det är någon av de biskopar som innehaft ämbetet under perioden 1200-/1300-tal kan vi vara ganska säkra på.

Kjell Gustafsson

Torpa Stenhus

De äldsta kända uppgifterna om Torpa har sin datering från slutet av 1300-talet. År 1397 gav väpnaren Bengt Arvidsson Torpa i morgongåva till sin hustru Elin Torstensdotter (Oxenstierna). Bebyggelse från denna tid är inte känd, men har sannolikt utgjorts av trähus. Torpa Stenhus uppfördes som försvarsborg omkring år 1470 av riksrådet Arvid Knutsson. En stor omgestaltning genomfördes i mitten av 1500-talet, stenhuset byggdes då ut till dubbel storlek och försågs med trapptorn.

Ett sekel senare befanns borgen otidsenlig i funktion som bostad och en separat ny byggnad i trä uppfördes i skuggan av det medeltida stenhuset, av slottsherren Gustav Otto Stenbock. Huset kom att få sin egen historia av om- & nybyggnationer, p.g.a. såväl brand som tidens tand. Pehr Zethelius har nu etablerat nästa länk i kedjan och låtit återuppföra ett nytt corps-de-logi, baserat på originalritningar från 1600-talet, som på sin tid skapades av arkitekten Nicodemus Tessin den äldre.

Torpa Stenhus är välbevarat och unikt på många sätt, i historia, i arkitektur och vackra interiörer. Tillika centrum för makt och politik under århundraden. Gustav Vasas bröllop med Katarina Stenbock, "seende sin ungdoms lycka grusas", är inte minst en del i detta, ett bröllop tillika strategiskt drag. Sägner och legender omgärdar ävenså Torpa, med olika grader av sannolika spår av faktabakgrund.

Torpa Stenhus är vackert beläget vid Åsunden, i forna gränstrakter. Torpas historia återfinns i platsens och byggnadernas berättelser, i olika skrifter, och dokument - inte minst i Torpas gårdsarkiv, som till stor del förvaras i landsarkivet i Göteborg. Tematiskt ger detta inblick både i såväl adelsliv, lokalhistoria som svensk jordbruks- och socialhistoria. En tidsomfattning från medeltid fram till modern tid. Torpa har genom 600 år enbart bytt ägare genom arv. Nuvarande ägare Pehr Zethelius är nästa generation i ägarlängden, som daterar sig tillbaka till stenhusets byggherre Arvid Knutsson.

Torpa Stenhus

härlig utflyktsdag i vårens tid

Lördag 10 maj

12.30 till 16.00

Utflyktsdag & Årsmötesdag

kl. 12.30 Guidning och berättelser;
Torpa Stenhus &
återuppförande av
Torpa corps-de-logi

kl. 14.00 Kaffe och smörgås
Birgit Th Sparresällskapet
Årsmötesförhandlingar
Prisutdelning Årets Västgötabok

Plats: Samling och guidning Torpa Stenhus
Kaffe och smörgås i Torpa Ladugård

Anmälan:

Gratis fika och guidning för medlemmar och till dig som anmäler dig till att bli ny medlem. 120 kr för fika & guidning för ej medlemmar i föreningen. Alla välkomna!

Anmälan till Sven-Olof Ask:

soask54@gmail.com
senast: 24 april

vastgotalitteratur.nu
FB: vastgotalitteratur

Miniatyrmålaren Peter Adolf Hall från Borås

Bland boråsare som blivit ett namn ute i världen är utan tvekan Peter Adolf Hall en av de främsta. I Frankrike kallades han till och med *le van Dyck de la miniature*, "miniatyrmålarnas van Dyck", för sin stora skicklighet.

Han föddes i Borås den 23 februari 1739 som son till rådmannen och handelsmannen Petter Börjesson Hall (1707-1776) och hans hustru Eva Margareta Wargentin (1714-1750). Modern var kusin till Pehr Vilhelm Wargentin; astronomen, matematikern som grundande *Statistiska Centralbyrån*.

Födelseplatsen var förmodligen nuvarande Lilla Brogatan 1. År 1753, fjorton år gammal, reste han till Uppsala där han kom att studera ritkonst, naturalhistoria och medicin under Carl von Linné. Två år senare begav han sig till Greifswald och därefter till Berlin där han lärde sig emalj- och miniatyrmålning. Vidare till Hamburg för att lära sig pastell- och akvarellmålning. Efter fyra år utomlands återkom han till Sverige och Stockholm 1759.

Gick i lära i Stockholm

År 1760 började han i lära hos pastellmålaren och hovintendenten Gustaf Lundberg (1695-1786) och var hos denne under fem år. Vid denna tid gynnades han bland annat av baronen Adelcrantz. Han lärde känna och blev god vän med Johan Tobias Sergel (1740-1814). Genom dessa kontakter fick han uppdraget att måla det porträtt av kronprins Gustaf, sedermera kung Gustaf III, som sändes till Danmark inför frieriet till Sofia Magdalena. Tjugosju år gammal, i maj 1766, reste han till Paris för att aldrig mer återse sitt hemland. Efter tre år i Paris gjorde han succé då han blev invald i den franska konstakademien och utnämnd till den franske konungens hovmålare.

Kontakterna med landsmannen och hovmålaren Alexander Roslin (1718-1793) betydde säkert en hel del. Han utförde vid denna tid en större tavla i minityrgeren föreställande franska kungafamiljen. Han blev efter detta arbete utnämnd till *Peintre du Roi et des Enfants de France*, "Franske konungen och kungabarnens målare". Det var också Roslin som introducerade "*Le Sieur Pierre Adolphe Hall, Suédois, né à Boraus*" för Franska Konstakademien

den 29 juli 1769. Det var då som Hall – 30 år gammal – vann sitt "agrément". Därigenom blev han också behörig att delta i Akademiens vart annat år återkommande "Salon du Louvre", vilket blev av största betydelse för hans framgångar.

Bildar familj i Paris

I Paris blev han bekant med innehavaren, en förmögen kolonialvaruhandlare, Monsieur Gobin. Dennes hustru var nära släkt med den berömda djurmålaren Jean Baptiste Oudry (1686-1755). Makarna Gobin hade två döttrar av vilka den äldsta, Marie Adélaïde, född 1752, skulle bli Madame Hall. Hon var 19 år och han 32 när de gifte sig i katedralen i Versailles den 23 april 1771 efter en förlovningstid om drygt ett år

Hall blev en förnyare och nyskapare av miniatyrmåleriet och hans specialitet var små porträtt på elfenben men också emalj. Hall kom även att bli indragen i den franska revolutionen 1789. Bekantskapen både med Jacques Necker och markisen Lafayette blev hans fall. Han var inledningsvis positiv till revolutionen och lär till och med ha varit med i stormningen av Bastiljen. Resultatet av detta grymma och blodiga uppror ledde i sin tur till att hans gamla beställare försvann genom flykt eller avrättning. Och med deras olycka följde även Halls. Beställningar och inkomster upphörde. 1791 begav han sig till Bryssel för att uppsöka gamla kunder. Här dog han i Liège den 15 maj 1793. Kvar i Paris fanns hans hustru Marie Adélaïde Gobin med deras fyra barn: Adèle (1772-1844), Lucie (1774-1819) Adolphine (1777-1852), Adolphe (1780-1833)

Äldsta dottern blev konstnär som sin far och även medlem av Svenska målarakademien och dottern Lucie blev en duktig pianist.

Peter Adolf Hall blev endast 54 år men hann under dessa år måla ett antal vackra målningar. Under sina mest aktiva år målade han ett sjuttioårligen (se Asplund, Karl: *Arbeten av P.A. Hall i emalj, pastell och olja, Konsthistoriska sällskapets publikation 1917*).

Peter Adolfs broder Birger Martin (1741-1814) blev berömd provinsialläkare och naturforskare och därtill stamfader för den adliga ätten Hall.

Litteratur om Hall i urval

Det första arbetet om Hall utkom 1867: "*HALL Célèbre miniaturiste du XVIIIe siècle. Sa vie, ses oeuvres, sa correspondance.*" Paris 1867, tryckt i 130 nummerade exemplar, författad av Frédéric Villot. Herman Hofberg har en biografi över Hall i *Svenskt Biografiskt Handlexikon* liksom C. M. Carlander i sin 1897 utgivna *Miniatyrmålare i Sverige*. Karl Asplund har en större artikel om Hall i *Fem stora Gustavianer* (1944) och Axel Sjöblom har i samma bok en artikel om Halls teknik. Seth Tingvall ägnar ett kapitel om Hall i *Från Borås och de sju häraderna 1960*. I det år 2005 utgivna *Borås stads historia del I* skriver Lennart Palm om stadens store konstnär.

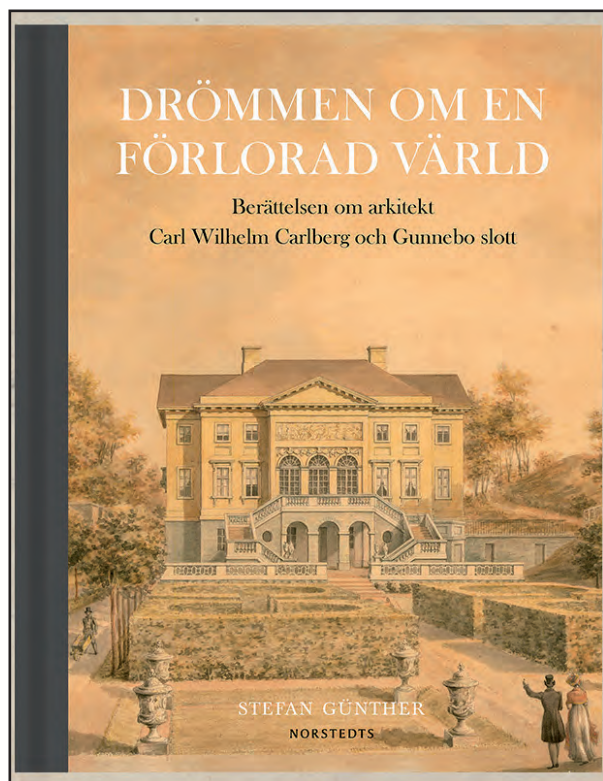
För ytterligare kunskap om Hall hänvisas till Föreningen för Västgötaliteraturs hemsida 2012 med en artikel av en av våra moderna kännare av Hall och hans liv, kulturhistorikern och släktforskaren Sven Collin (1924-2014), Töllsjö. I artikeln berättar han på ett utomordentligt sätt om Hall och litteratur kring honom.

Vid Nationalmuseets utställning *Mysteriet Peter Adolf Hall – en svensk miniatyrmålare i 1700-talets Paris* visas ett 70-tal miniatyrer från museets samling av både Peter Adolf Hall själv och porträttminiatyrer utförda av efterföljare till honom som var starkt influerade av hans stil såsom Louis-Lié Périn-Salbreux, Jacques Antoine Marie Lemoine och Augustin Ritt.

Utställningen var den första som visades i Fokusgalleriet, en utställningsyta i anslutning till Skattkammaren. I samband med utställningen gavs även en bok om Peter Adolf Hall ut i serien "Forskning i fokus".

Johnny Hagberg

Drömmen om en förlorad värld. Berättelsen om arkitekten Carl Wilhelm Carlberg och Gunnebo slott. Av Stefan Günther

Gunnebo slott, byggt 1782-1796, har genom åren drabbats av ett omilt öde. Förfallet startade redan i början av 1800-tal med läckande tak. Orsakerna var ekonomiska problem uppkomna av konkurer, slösaktigt leverne och ägartvister. Känt för de flesta är John Hall dy: utsvävande liv beskrivet av Sophie Elkan 1899 i en skrift, som kommit i många upplagor. Hall ansågs, enligt ett rykte i samtiden, vara så rik att han aldrig skulle kunna bli fattig, vilket tyvärr visade sig vara fel. Han dog som utblottad tiggare i Stockholm 1830.

Slottsmiljön har också drabbats av rivningar och tvister om färgsättning. Huvudbyggnaden har genom åren utsatts för hårdhänta och okänsliga ”renoveringar”, vilket kan ha bidragit till att bilden av Carl Wilhelm Carlberg som arkitekt och Gunnebo som byggnad har förringats.

Den uppfattningen har under senare år förändrats tack vare ett mycket ambitiöst renoverande och återuppförande av tidigare rivna byggnader. Ledare för renoveringsarbetet är Stefan Günther sedan 2012 slottsarkitekt på Gunnebo. Günther är även arkitekturhistoriker. Hans avhandling ”Klassicismens interiörer” kom 2006. Han är en mycket kompetent person när det gäller både praktisk renovering med klassiska hantverkstraditioner samt modern teknik. Samtidigt besitter han en mycket god kunskap om arkitekturens historia.

Günther har skrivit en fantastisk bok om Carl Wilhelm Carlberg och Gunnebo slott. I ett mycket gediget arbete har författaren gjort djuplodande källstudier samtidigt som han beskriver allt på ett språkligt mycket tilltalande sätt. Utgåvan är påkostad med en mängd illustrationer från tiden, alla av hög klass. Författarens mål har varit att ge en mer komplett bild av Carlberg, hans arkitektoniska ideal och dess framväxt samt tankarna bakom Gunnebo slotts utformning. Det nya verket kommer att till stor del ge en betydligt mer heltäckande bild än Arvid Bäckströms Gunnebo I-III. Verket var inte var klart vid författarens död, men utkom på slutet av 1970-talet redigerat av Göran Axel-Nilsson.

Günthers skrift är indelad i elva kapitel. De första behandlar Gunnebo och Carlbergs uppväxt. Han har av tidigare arkitekturhistorisk forskning framställts som en mindre betydelsefull provinsial arkitekt. Carlbergs utbildning ansågs inte

ha tillhört den moderna. Han hade inte studerat i Stockholm på den av Konstakademien 1773 inrättade byggnadsskolan. Där var idealen de senaste inom arkitekturen och där rådde Tessins och Hårlemans anda. Carlberg var enligt kritikerna utbildad vid den föräldrade fortifikationen och den siste av arkitektläktern Carlberg. Fadern Bengt Wilhelm och farbrodern Johan Eberhard sågs som mer framstående arkitekter än Carl Wilhelm. Mot denna syn vänder sig författaren och visar att Carl Wilhelm Carlberg var mycket påverkad av de absolut mest betydande nyklassiska arkitekterna. Detta framkommer genom noggranna studier av Carlbergs bibliotek och de uppmätningar Carlberg utfört. Den franske arkitekten Blondel (1705-1774), en av dåtidens mest betydande, var enligt Günther en viktig förebild för franska nyklassiska arkitekter liksom för Carlberg.

Källorna till boken, utöver bibliotekskatalogen samt skisser och uppmätningar, utgörs huvudsakligen av samtida handlingar, som rapporter och brev från Carlbergs och Johan Alströmers Grand Tour i Europa 1777-1782. Kapitel tre och fyra utgörs av en beskrivning av de bådars resor. De gick till Tyskland, England, Italien och Frankrike. Dessa källor har tidigare bara utnyttjats i liten omfattning. Här råder dock en väldig övervikt för källor producerade av Johan Alströmer i form av brev och rapporter till sina halvbröder och svägerskor från resan. Dessa ger en i många avseende negativ bild av Carlberg. Man kan fråga sig, vilken var då Carlbergs roll? Det framgår att han var städsad att vara Alströmer behjälplig med avritning av de industrier och jordbruk som Alströmer förväntades studera på sin resa. Men Alströmer är inte helt nöjd med Carlbergs arbete och humör. Detta har säkert också påverkat bilden av Carlberg. Enligt en äldre uppfattning skall troligen Johan Alströmers äldre halvbröder Claes och Patrick Alströmer ha stått för finansieringen av de bådars resa. Günther spekulerar om inte Carlberg själv har kunnat betala för sig eller om John Hall kan ha varit den som betalade för Carlberg, utöver det arbete som han gjorde för familjen Alströmer. Sista delen av resan företog Carlberg ensam. Han reste då till Paris och kunde själv styra sina studier medan Alströmer återvänder till Sverige.

Carlbergs bidrag till källorna är ett mindre antal bevarade brev. Där framställs givetvis hans bild av resan. Utöver uppdraget åt bröderna Alströmer hade han egna projekt, som avritning och uppmätning av viktiga byggnader. Detta var tänkt att ligga till grund för ritningar till Gunnebo slott. Det är framför allt dessa brev, uppmätningar och kommentarer samt den mängd bevarade ritningar till Gunnebo, som finns på Röhsska museet, som ger en annan bild. Det, som också bidrar till en förändrad syn, är den serie av samtida akvareller av J. F. Weinbergs hand. Dessa ger en god bild av slottet och har gjort att Günther helt omvärderar Carlbergs betydelse som nyklassisk arkitekt.

De kommande kapitlen fem och sex ägnas en minutiöst noggrann genomgång av Gunnebo slotts olika delar. Günther hänvisar till uppmätningar, avritningar, kommentarer från Carlbergs resa och jämför med bilder från kända byggnader, som besökts eller studerats i bokverk. Författaren visar sedan på sådant som går igen i Gunnebos placering i landskapet, fasadens utformning, interiör, rumsfördelning, dekor med mera. Den idéhistoriska traditionen lyfts också fram med de stildrag som löper från antikens villor över renässansens motsvarighet och hur detta senare omsätts i Ludvig XIV Versailles och i nyklassicistiska engelska landsbygdsvillor. Även den roll som antikens mytologi spelade i dåtidens arkitektur och litteratur behandlas – vi får veta vilka gudar och gudinnor herrskapet Hall ville bli förknippade med.

De resterande kapitlen behandlar Carlbergs övriga verk i Göteborg med omnejd och en epilog över Carlbergs totala verksamhet. De sista kapitlen utgörs av förteckningar över Carlbergs byggnadsverk, reseteckningar och bibliotek. Sista delen av bokens 446 sidor utgörs av register över arkitekter i Paris, som kan ha

påverkat Carlberg samt källor till Gunnebos färgsättning, noter, källor, litteratur, bildförteckning och register.

Slutsatsen om boken kan sägas vara att Günther med råge lyckas med sin föresats, att omvärdera Carl Wilhelm Carlberg och Gunnebo slott. Han visar att Carlberg var en av de främsta, kanske den främste nyklassicistiske arkitekten i Sverige vid sin tid och att Gunnebo slott är det främsta exemplet på en dåtida helt igenom fulländad nyklassicistisk herrgård. Den är genom Carlbergs studier och kunnande så fulländad att den sannolikt saknar motstycke i Sverige. Gunnebo är en pärla bland Västergötlands 1700-tals herrgårdar!

Boken rekommenderas givetvis till alla läsare av Västgötalitteratur som känner en glädje över att Gunnebo slott är på väg att återuppstå i sin forna prakt. Till detta kan läggas att slottet nu också har fått en praktbok, som förklarar framväxt och utförande och troligen inte överträffas av någon liknade analys.

Ulf Lycke

ISA af Lygnern

Boken platsar kanske mer under benämningen "Hallandslitteratur" men de flesta i författargruppen bor i Sätilla eller Hyssna och är således västgötar.

Boken handlar om sjön Lygnern, en avlång sjö som till hälften ligger i Västergötland, till hälften i Halland. Sjön och dess omgivningar får en ingående beskrivning när det gäller natur, industrianläggningar och kultur. Den behandlar sjöns geologi, stenbrytning, vattendrag, fisk och fauna. Även framväxten av järnvägsnätet i trakten behandlas. Huvuddelen av boken handlar om sjön som transportled och om de två båtar som seglat på sjön, ISA I och ISA II.

ISA I var en ångbåt, byggd på Lidköpings Mekaniska Verkstad år 1889. Den såldes nästan omedelbart till Lygnerns Ångbåtsaktiebolag. Den gick sedan med passagerare och last mellan Sätilla och Fjärås tills den på grund av ålder och konkurrens från väg och järnväg skrotades 1935.

År 2007 startade projektet att bygga ISA II, som i mångt och mycket är en kopia av ISA I men den nya versionen drivs med elektricitet. Boken ger en ingående och mycket intressant skildring av hur den nya båten växer fram med hjälp av entusiaster i den nybildade förening som också givit ut denna bok, som är rikt illustrerad.

Björn Sjöstedt

Boken är utgiven 2015 av Båten ISA af Lygnerns Ekonomisk Förenings Historiegrupp. ISBN978-91-637-9839-9

Orgeldag

De la Gardie-orgeln i Varnhem

LÖRDAGEN DEN 31 MAJ KL 10-12

Orgelgruppen inbjuder till en samling om De la Gardie-orgeln. Samling i Varnhems klosterkyrka från 09.30.

- Korta föredrag
- Världslig makt och himmelskt manna - introduktion och boksläpp
- Avslutande orgelmusik

Det finns möjlighet att bese det målade ryggpositivet på De la Gardieorgeln.

Projektgruppen berättar om insamlingen.

Kaffe, te, dricka och lite tilltugg serveras.

Välkommen!

Sprid gärna information om dessa konton:

Swish: 123 375 55 43

Märk: Orgel Varnhem

Bankgiro: 460-5465

Märk: Orgel Varnhem

Projektgruppen för ny orgel i Varnhem
/ Skara pastorat / Varnhems församling

Klas Olofsson – mannen som fångade den muntliga traditionen innan den försvann

Förr i tiden spelade den muntliga berättelsen och traditionen en stor roll. Många kunde inte läsa eller skriva, och kunskaper och historia fördes vidare muntligt från äldre generationer till yngre. Så småningom kom tidningar och andra media, och det skrivna ordet fick allt större betydelse. Den muntliga traditionen började försvinna. I Fristad norr om Borås i Västergötland levde en man som insåg, att allt snart skulle vara borta. Han hette Klas Olofsson och tecknade ner den muntliga traditionen i "Folkliv och Folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland".

Barndom och ungdom

Vi låter honom själv komma till tals i förordet till boken:

"Då jag var barn, satt jag om kvällsetera vid den stora spisen i min ur sjunde led nedärvda fädernegård ibland far och mor och syster, våra drängar och pigor samt vandringsmän, som kommit att låna hus om natten, och mycken gammal visdom kom då på tale.

Med åren begynte jag uppteckna, vad barnminnet ifrån sådana stunder bärgat, samt fortfor därmed, efter vad jag sedermera hörde och erfor, men därutav, att jag ända ifrån barndomen och under hela min livstid hängt med överallt, så har jag hört och sett så mycket, att inte allt på långt när ryms inom dessa pärmar. I början av 1870-talet låg jag med vallhulingarna ute i vildmarkerna somrarna över. Sedan begynte jag spela på lekstugor och springa laekatt. Söndagarna i ände drev jag på Fristad Hed. Jag lärde mig regementsmusikens marscher och en mångfald andra melodier samt positivspelarnas Nya visor. Jag har suttit i kvarnkamrarna om nätterna bland mäldafolk från alla håll och väntat på male. Jag har legat vid brötagrava och torkat tone, dröftat hörfro, bränt tjära och fällt malt. Som en god bonde anstod, höll jag min stam och mitt stånd i hägn och ära samt mente alltid, att en bonde på bena var bättre än en herreman på knäna.

Under tiden sporde jag åldriga män och kvinnor efter märkliga ting ur deras ungdom, Det var så särdeles annorlunda att tala vid gamla människor då emot nu. De hade ju så många egna erfarenheter till stöd för sin tro. Och utav deras språk och talesätt förnimmer en numera endast döende ekon."

En kvällseta var kvällstunden då man satt runt elden och berättade. Lin kallades på västgötska "hör" eller "tone" och linet skulle "brötas" för att få fram tågorna. Vallhuling var en vallpojke som gick i vall med korna i skogen. Det finns alltså mycket dialektord för det man berättar om. Klas Olofsson använder naturligtvis dem i sina uppteckningar, men han försöker också förklara och sätta in allt i ett sammanhang.

Levnadsbeskrivning

Klas Olofsson föddes 1861 på Tubbekulla gård i Fristad, som alltså varit i släkten i sju generationer. Hans far dog när han var 11 år, och modern Lovisa drev gården vidare. Det var en ensamgård och Klas var ende sonen, så det är troligt att han umgicks mest med vuxna, precis som han beskriver.

När han var 17 år gick han en kort tid i skola i Borås och lärde sig räkning, jordbruksekonomi, vardagsjuridik och sådant han kunde ha nytta av i framtiden som bonde. Han fick med tiden ett betydande bibliotek, och böckerna finns nu i Klas Olofssonrummet på lantbruksmuséet på Fristads folkhögskola.

Vintern 1881 när han var 20 år, deltog han i vinterkursen på Älvsborgs Läns folkhögskola i Liared. Det var tredje kursen sedan folkhögskolan startade 1879. Kanske bidrog den här utbildningen till att Klas fick utblickar och distans till livet hemma och insåg, hur utvecklingen skulle bidra till att minnen och föreställningar försvann.

År 1885 gifte sig Klas Olofsson med Karolina Efraimsdotter från Längjum Ledsgården i Fristad, men äktenskapet blev barnlöst. Kanske bidrog detta till att han lämnade bondelivet tidigt.

Klas blev alltså bonde på Tubbekulla och var också kommunalt engagerad liksom sin far. Han var med i kommunalnämnd, fattigvårdsstyrelse och nykterhetsnämnd och var under en tid nämndeman. År 1900 byggde han nytt hus på Tubbekulla, egenhändigt ritat, men redan 1908 sålde han gården och ritade och byggde ett nytt hus, Björksäter, nära Öresjö. Han var då 47 år, och han säger själv att han ville skriva om allt han samlat i form av folkliv och folkminnen.

På Björksäter bodde han sedan tillsammans med Karolina fram till sin död 1942. Han spelade gärna klarinett och fiol men ogillade dragspel. Sedan fick han tag i en fransk harpa från 1700-talet och spelade på den, och det finns flera fotografier från Björksäter, där Klas Olofsson spelar på sin harpa.

Klas Olofssons litterära produktion

År 1915 gav Klas Olofsson ut två mindre dikthäften, "Minnen från Fristad hed" och "Kring kvällbrasan". Det första dikthäftet var aktuellt i och med att Älvsborgs regemente flyttat från Fristad hed till Borås 1914, något som Klas var emot, och det andra häftet innehåller sägner från bygden.

I det första dikthäftet skriver han efter regementets avmarsch: "–Dock nu äro hornen och pukorna tysta, och flickorna härstädes slutgiltigt kyssta."

Det var också vid den här tiden som han började publicera sina uppteckningar av allmogens seder, sägner och föreställningar i "Borås Tidning" och "Westgöten". När Klas Olofsson började samla sina folkminnen från traditionsbärare ute i bygderna, visste han kanske inte riktigt, vad han skulle använda materialet till. Så småningom fick han kontakt med människor som förstod vilket värde han skapat, och han fick bidrag för utgivning från Längmanska kulturfonden och Västsvenska folkmålskommittén. Del 1 av "Folkliv och Folkminne från Ås, Vedens och Gäsene

härader i Västergötland” kom ut år 1928 och del 2 av samma bok kom ut år 1931. Det var nu han blev känd i vidare kretsar, och boken blev lärobok i folklivsforskning vid Uppsala universitet. Den var vetenskapligt korrekt och systematisk.

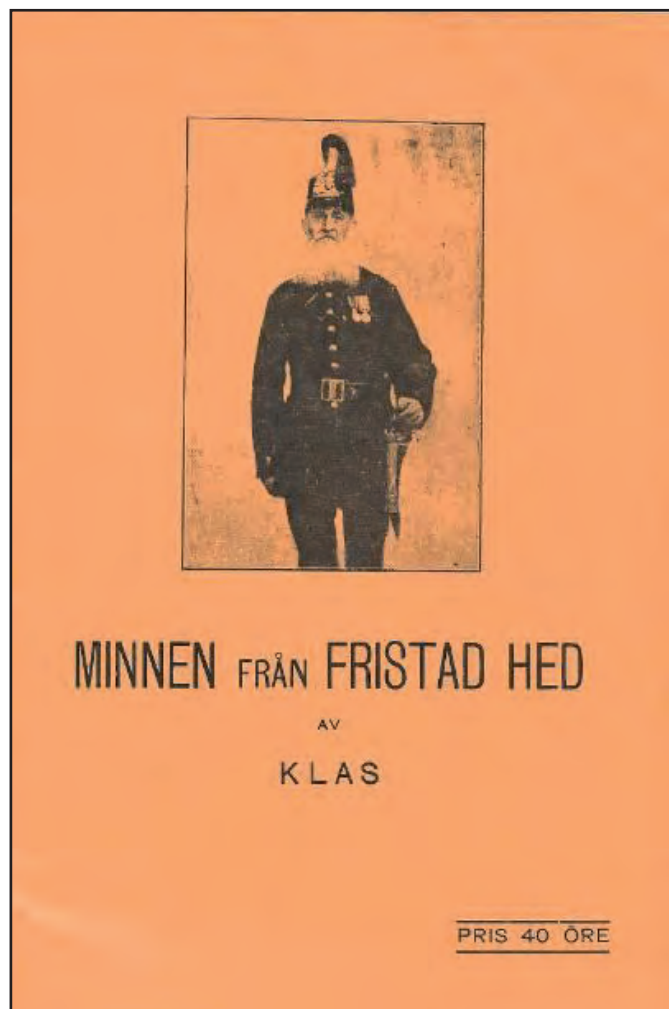
Klas Olofsson brevväxlade med C. F. von Sydow, professor i folklivsforskning i Lund och docenterna i Uppsala Johan Götling och Åke Campbell. I mars 1939 skriver von Sydow:

”Eder bok *Folkliv och Folkminne* anser jag vara bland de allra bästa som skrivits på vårt språk i sitt slag...”

År 1933 kom diktsamlingen ”Sägner och sanningar” ut. Där finns dikten ”En gammal speleman”, som slutar med att han ”tackar och går”:

”Det lider – det lider. Hon sjunker min sol,
och snart varda strängarne lugna.
Och så får jag tiga och ta min fiol
och gå, dit vi alla är tvungna. –
Mitt pris vart så ringa. Jag tar, vad jag får,
och lyfter på hatten och tackar och går.
Ty nu äro visorna sjungna.”

Klas Olofsson sade själv, att han hade material för flera böcker. Han var vemodig och tyckte sig inte hinna med vad han ville. Hans ytterligare material finns bl. a. i Dialekt- och Fornminnesarkivet i Uppsala. Det fanns tankar på att spela in radioprogram om honom, men han var för svag. Klas Olofsson dog i februari 1942.

Folkliv och Folkminne

Om *Folkliv och Folkminne* del 1 skriver Klas Olofsson: ”Mina anteckningar äro på skilda tider under 1870- fram på 1900-talet gjorda huvudsakligen inom Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland samt utav mig personligen, dels direkt ur folkets mun och dels ur egen erfarenhet, utom i ett tiotal fall, där det skett efter skriftligt meddelande. Där ingenting tillagts om ort, gäller det socken. ”allm” betyder att det anförda förekommit allmänt

på spridda ställen inom häraderna. Där ingenting angivits om tid, gäller det som förekommit tills in på 1870-talet.”

Del 1 handlar om föreställningar, seder och bruk gällande människolivet, såsom kvinnan och moderskapet, barnet, ungdomen och döden. Sedan kommer årets olika tider och helger, speciellt lusse och jul. Gården och dess folk får stort utrymme, både inomhus och utomhus. Vi får reda på mycket om mathållning och jordbrukssysslor. När potatisen kom var den så ovanlig, att man kanske bara fick en halv potatis till jul. Vidare berättas om bygden och kända platser, bl. a. om den sista avrättningen på galgbacken, Vedens härads avrättningsplats, år 1863. Det var samma år som järnvägen invigdes, och det berättas, att när en kvinna skulle fara med den farliga ångvagnen till Stockholm, gick hennes mor och smorde smör i offergroparna på stenar, något som man kanske gjorde för många tusen år sedan.

Del 2 handlar om det fördolda, det man trodde på som Odens jakt, näcken, myllingar (mördade spädbarn), garsten (gasten), mjölkharar, maran, spiritusen, lyktegubben och jättar och troll.

”Så tänkte en, och så trodde en” och ”Vad en borde veta, och huru en skulle göra” är andra avsnitt liksom ”Kloka och annat konstigt folk”. Sägner och historier från bygden berättas liksom gåtor, räxor (ramsor) och rim. Boken avslutas med ”Spel, lekar, tävlingar och upptåg”.

De två delarna av ”*Folkliv och Folkminne*” omfattar tillsammans mer än 600 sidor.

Klas Olofssons betydelse

I Klas Olofssons böcker fanns kärleken till hembygden och naturen och respekten för gångna generationer och deras tro och föreställningar. Bondens liv i helg och söcken och muntliga traditioner skrevs ner, just som de var på väg att försvinna. Han var undrande inför det nya, som han ibland fann alltför ytligt. Professor Hjalmar Lindroth skrev i en artikel 1928: ”Klas Olofsson är sig själv, håller medvetet på den gamla tiden, men detta därför att den är en del av hans eget väsen som han inte kan svika”. I dikten ”En ärans karl” finns kanske en del av hans självbiografi:

”Tunna prat i ordsvall långa
har han svårt för att fördra.
Vänner har han sällan många,
men så många han vill ha.”

Klas Olofsson fick uppskattning för sin livsgärning på flera sätt. Han var hedersledamot i Västsvenska folkminnesföreningen, Kungl. Gustaf Adolfsakademien för folklivsforskning och Västgöta nation i Uppsala. Vidare fick han Skansens guldmedalj och var påtänkt för ett hedersdoktorat. Genom ”*Folkliv och Folkminne*” har han på ett unikt sätt bevarat en försvunnen tanke- och föreställningsvärld.

Ann-Britt Boman

Vid bokauktionen den 29/3 säljs en större samling med många spännande böcker. Bland annat Sven Hof's berömda bok *Dialectvs vestrogothica...*, Stockholm 1772.

En samling med tavlor och böcker av Folke Dahlberg (med dedikationer) saluförs också. Beställ gärna katalog

Bokauktion i Stora Levene lördagen den 29 mars

Nu ser vi fram emot en ny bokauktion i Stora Levene. Vid förra auktionen var det glädjande många som mötte upp till en dag med spännande böcker och god gemenskap. Styrelsen vill återigen uppmana dig att komma och vara med vid dessa auktioner.

Bokauktionerna är ett signum för Föreningen för Västgötlitteratur. Låt det få förbliva så. Att få ha och vara med om en bokauktion är en sällsynt händelse i dag och därför gör vi förhoppningsvis allt som går för att de skall kunna vara kvar.

Välkommen till en dag i god gemenskap den 29 mars. Start 9.30

Fastprisförsäljning av diverse böcker från 8.30
Kaffeservering

Vid auktionen kommer flera västgötska bokrariteter att bjudas ut:

Pehr Kalms Västgötska och Bohuslänska Resa från 1746 – en hörnsten i en västgötasamling

P.A. Lindskogs En korrekt beskrifning i vackra band

Trevliga tuschteckningar (se notis inne i Meddelandet)

Hilder Werners sällsynta fotobok

